

СУЧАСНІСТЬ

В. Голобородько: Летюче віконце — І. Кошелівець: Повість
Васіля Бикава — В. Бикав: Мертвим не болить — Сто
поетів—сто пісень — М. Струтинська: Шлях — Б. Рубчак:
Письменник як комерсант — О. Кульчицький: Вчителі
життя — П. Покутський: Кам'янець-Подільський сільсько-
господарський інститут — Критика і бібліографія — Огля-
ди, нотатки

6 (66)

ЧЕРВЕНЬ 1966

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

6 (66)

ЧЕРВЕНЬ 1966

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

БАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО: ЛЕТЮЧЕ ВІКОНЦЕ

Василь Голобородько — поет-шахтар, народився 1942 року на Полтавщині. Закінчивши середню школу 1963 року, відмовився від праці в редакції обласної газети і пішов працювати на шахту. У «Літературній Україні» від 1 травня 1964 був надрукований цикл його поезій (м. ін. «Золота птиця»), згодом у «Дніпрі» (ч. 7, 1964) з'явився новий цикл його поезій з супровідною, дуже прихильною довідкою Володимира П'янова, літературного критика і перекладача. Приготовлювана до друку 1965 року у видавництві «Молодь» перша збірка поезій В. Голобородька п. н. «Летюче віконце» дала тему для захопленої статті молодого критика Івана Дзюби, надрукованої у «Дніпрі», (ч. 4, 1965) під назвою «У дивосвіті рідної хати (Кілька слів про поета, який щойно починається)». Вихідні позиції статті Івана Дзюби й окремі його позитивні оцінки поетичної творчости Василя Голобородька зустріли гостре заперечення режимних критиків — Ігоря Дзевєріна в московській «Літературній газеті» від 15 травня 1965 п. н. «В удивительном мире критических импульсов» та Дмитра Седих у київській «Літературній Україні» від 18 червня 1965) — «З дивосвіту тісної хати — у світ широкий». Але й вони визнають, хоч і стримано, справжній поетичний талант Василя Голобородька, що його В. П'янов визначив як «поета з своєрідним світосприйманням, органічним чуттям музики слова», й оригінальність його поезії, що її І. Дзюба назвав «замріяною стихією доброго бога перевтілень і перероджень».

Богдан КРАВЦІВ

ЗОЛОТА ПТИЦЯ

У квітні
по білому небу вишневого
молока
літають золоті птиці.
Золоті птиці дахів.
Вони політають-політають
і, як голуби, знову сідають на
хати.
А то одна золота птиця
прилетіла з білого неба до мене

і забрала мої руки, моє серце,
мої очі і мій спокій.
І знову зникла у білому небі.
Довго я ходив,
довго ходив —
аж поки не знайшов ту птицю
золоту.

— Віддай, птице золота,
мої руки, моє серце,
мої очі і мій спокій!..
А з-під крил птиці золотої
випурхло дівча,
маленьке-маленьке —
у чашечці вишневої квітки
умістилося б! —
і на її манюсінських білих
долоньках
лежали мої руки, моє серце,
мої очі і мій спокій...

(«Літературна Україна», 1 травня 1964)

КВІТКА, ЯКА РОЗЦВІЛА НА ВОДІ

Пішла молодиця на річку прати,
стала на білому камені,
долі лежать сорочки,
у руці праник качечкою
сірою скаче.
А на воді цвіте квітка:
одна пелюстка — очі милого,
друга пелюстка — губи милого,
третя пелюстка — чоло милого.
Цвіте на воді квіткою трипелюстковою
обличчя милого.
Кинула молодиця праник,
кинула сорочку білу
(сорочку, яку він ніколи не одягне,
хібащо вві сні)
і кинулася у воду зірвати
квітку — обличчя милого,
та розійшлися блакитні кола,
та розійшлися червоні
кола,

розійшлися білі кола,
І раптом
затремтіла молодиця
від сумних акордів плачу,
і впала на квітку роса,
і впала на сорочку милого
роса...
На річці, на білому камені
молодиця прала.

(«Літературна Україна», 1 травня 1964)

ХЛОПЧИК НА ГАРМОШЦІ ГРАВ

Хлопчик на гармошці грав,
грав на гармошці хлопчик.
— А де мій тато? — запитував хлопчик,
хлопчик запитував: — А де мій тато?

Мати картоплю чистила,
чистила мати картоплю,
нахилилась, не знайде ніяк картоплину,
картоплину ніяк не знайде, нахилилась.

— Он Миколці тато купив вельосипеда,
вельосипеда купив тато Миколці,
а мій тато чомусь не купує,
не купує чомусь мій тато.

На гармошці п'ять гудзиків білих,
п'ять білих гудзиків на гармошці.
Мати ніяк не знайде картоплину,
картоплину ніяк не знайде мати.

(«Дніпро», ч. 7, 1964)

РУЧЕ, РУЧЕ...

Руче, руче, відірвана руче,
що без тебе я мушу робити! ?
Не кидатись же головою з кручі,
а треба якось-то жити...

Хато, бачиш — руки немає!
Не погладжу твое волосся
Й осінню, що серпнем світає,
не заплету тобі яблук з коси.

Глечики, глечики рудобокі,
я не виліплю вам братиків!
Не спуцу у криницю глибоку
вас води ранкової набрати.

І тобі, мій сусіде Миколо,
нічим стиснути праву руку!..
Я ж не був без руки ніколи,
Я не знаю, як жити мушу!..

(«Дніпро», ч. 7, 1964)

ГРУШКА

Вечір упав, як кавун смугастий,
і мати винесли під хату табуретку,
поставили вечерю на неї,
і ми сіли вечеряти з сестричкою.

Я пах червоною польовою квіткою,
а сестричка — золотою квіткою току.

Ми їли густий мед,
намазаний на окраєць,
і запивали вечірнім молоком.
На призьбі сиділи мати
і дивилися, як ми їмо з сестричкою.
А потім ми запросили вечеряти
білу грушку,
Яка стояла під хатою на квітах синіх.
Мати принесли їй ослінчик,
налили молока,
намазали окраєць медом —
і грушка сіла.
— Їж, грушко, мед, а нам дай груш!
Пий, грушко, молоко, а нам дай груш!
Їж, грушко хліб, а нам дай груш!

(«Дніпро», ч. 7, 1964)

ПІЧ

Хтось вилив на клена
червоної глини
(недавно примазували хати до свята) —
і він обсипає листям піч на подвір'ї
з голови до ніг,
з голови до ніг.
А на печі
із перцю намисто;
стоїть у фартушку лебединім, як молодиця,
і коси із цибулі
у вінок склала на голові,
а голова високо-високо —
аж у небі...
Сестричко Оленко, то ти
так принарядила піч?
Ні — то осінь. То осінь.
Осінь — з просинню на очах.
Осінь випускає із рук журавлів,
укладає дівчаткам
з зеленими обличчями
у шкільні торбинки зошити,
олівці
і щастя.
А піч котить їм навздогін
по листя червоному шелесті
зелений бублик сонця.
Ідїть, дівчатка, у школу.
Ідїть, дівчатка...
Ідїть...

(«Дніпро», ч. 7, 1964)

УЛІТКУ...

Улітку-літечком
ми збирали з нею полуниці в глечик.
Глечик був один.
Глечик був у її тоненьких руках.
Я милувався, як вона нагиналася,
розшукувала ягоди у траві.
А потім вона зникла,
вона впала в траву

і пропала.
 Вона злилася з галявиною.
 Її волосся стало травою.
 Очі — росою,
 і щоки стали полуницями.
 А я все гукав її і гукав.
 І чув, як вона сміялася тихо,
 неначе шелестіла трава,
 як вона ворушила руками, мов ромашками,
 як вона дивилася в небо, неначе роса.
 І я збирав на її щоках полуниці.
 А про глечик ми зовсім забули.
 Зовсім.

(«Дніпро», ч. 7, 1964)

НЕСЛА МАТИ ВОДУ

По селу стежка,
 по стежці — мати,
 ішла мати по стежці,
 воду несла.
 По селу доріжка,
 по доріжці — мати,
 ішла мати додому,
 да не к дому прийшла.
 (Ой, куди ж ти, доріженько, мене привела:
 не на кладовище, а додому я ішла!).
 На могилці синовій барвінок послався,
 на могилці синовій відерця поставила.
 (Ой, куди ж ти, доріженько, мене привела:
 ішла додому, а до сина прийшла!).

(«Дніпро», ч. 12, 1965)

РОЗЛУЧАЮСЬ ІЗ БРАТОМ

І став ти схожий на зелене деревце.
 Не тому, що ти був одягнений у гімнастюрку
 зеленого кольору,
 не тому, що ти був самотній, як деревце,
 що виросло на асфальтовій площі автостанції,
 поміж барвистих автобусів,

поміж клунків і спеки,
поміж язикатих молодичь і суперечок.
Але ти став схожим на зелене деревце,
а я став схожим на пташку,
що от-от відлетить,
і ти станеш самотнім,
і ти станеш далеким...
І ти, як зелене деревце,
схотів раптом піти за мною:
ти потягся услід
але забув, що ти — не ти, а деревце,
і тобі ніяк не можна ходити.
Потім ти зупинився й — що вдієш? —
помахав на прощання рукою.

(«Дніпро», ч. 12, 1965)

БАЧИТИ ТЕБЕ...

Бачити тебе: бачити,
як летять сади,
ховаючи все біле.

Бачити тебе: заглядати,
краєчком ока
в середину яблука.

Бачити тебе: носити
в очах дві сірі птиці
твоїх летючих очей.

Бачити тебе: розсипати
по розкритому лезу
синю кров троянд.

(«Дніпро», ч. 12, 1965)

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ: ПОВІСТЬ ВАСІЛЯ БИКАВА

Коли в «Новом мире» за січень-лютий цього року появилася повість Васілія Бикава «Мертвим на болить», на Заході вона викликала сенсацію, в дослівному значенні слова — як вибух. Усі «советологи» в один голос скричали, що Твардовський не випадково розпочав шістдесят шостий рік цим багатозначним твором: він, мовляв, припасував повість Бикава на передз'їздівський період, щоб цим висловити протест проти реабілітації Сталіна, якої всі чекали, боялися її, і вона, попри виразні протести суспільства, на 23 з'їзді своєрідним чином таки відбулася.

Є багато підстав так оцінювати наміри Твардовського, бо повість Бикава — безкомпромісово антисталінська. Але є один деталь не другорядного значення для характеристики сучасної західньої «советології»: заки повість «Мертвим не болить» дійшла до сторінок «Нового мира», вона була надрукована в 7-8 чч. (липень-серпень) 1965 року в білоруському літературному журналі «Маладосць», що виходить у Менську. Рівно півроку раніше. І за цей час про неї на Заході й пес не гавкнув. Популярним Бикав став щойно з-під руки Твардовського.

Так і з кожною іншою національною літературою в СРСР, з українською в тому числі. Великий роман Леоніда Первомайського «Дикий мед» не взяв жоден західній видавець до перекладу тільки тому, що він не дістав апробати Твардовського: не був передрукований у «Новом мире».

Васіль Бикав народився 1924 року в с. Чараповщина Вітебської області. Сімнадцятирічним юнаком він потрапив на фронт і пройшов усю війну, бувши то командиром взводу автоматників, то взводу протитанкової артилерії. Був двічі поранений. По війні став журналістом і на час появи повісти «Мертвим не болить» працював у редакції газети «Гродненская правда». Друкується з 1956 року переважно в названому журналі «Маладосць», у якому, крім цієї останньої, появилися ще повісті «Журавлиний крик», «Третя ракета», «Альпійська баляда» та низка оповідань.

Перше знайомство з російським варіантом повісті «Мертвим не болить» в «Новом мире» вразило мене незвичайністю, яка, парадоксально буде сказати, просто в тому, що це рідкий зразок прози в найбезпосереднішому й найконкретнішому значенні цього слова. Це твердження вимагає пояснення, бо не один з читачів здивується: і що ж тут особливого, коли прози взагалі є так багато. Річ у тому,

що є проза тільки за назвою і є справжня проза. Останньої багато менше. І в радянській, а зокрема в українській радянській прозі — дуже мало прози. Те, що пишуть усі наші прозаїки (виключу з цього числа двох: Л. Первомайського і з молодших — В. Шевчука), не проза, а документальне засвідчення того, що вони не знають свого жанру. Це стосується й тих, кого зараховують тепер до найбільших мастаків прози, наприклад, О. Гончара й М. Стельмаха.

Усі вони переконані, що проза тим краща, чим більше вона розводнена псевдопоетичними прикрасами. Розгорнім повість Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять»:

«...вода розгойдано гралась у піжмурки з сонцем, хмарами, тінями і вітерцем». «На човнику й веслі до нас приїхав травень, він прихопив із собою сині дощі, зелений шум та солов'иний спів і в село через тини заглянуло літо». «Я не стямився, як вечір осів на ліси і почав укладати на ніч квіти, з них то тут, то там звисали сонні метелики».

З «метеликами» вся й біда. Автор пнеться висловлюватися якнайкрасивіше, занечищує текст непотрібним. В результаті динаміка розповіді уповільнюється, контури архітектонічної будови затираються і виходить (автор здивується, як йому це сказати) — не проза (і не поезія, очевидно).

Бикав обходить без «метеликів», його розповідь суха й ощадна на слова, власне — проза. Точна й досконала в дефініціях.

Прочитавши російський переклад його повісти, я кинувся на розшуки оригіналу, який потрібен був не тільки для перекладу, бо інтригував ще підпис: «Авторизованный перевод с белорусского М. Горбачева». Що могло означати, що добрий перекладач, поводячися вільніше з текстом, міг витиснути воду і цим багато уліпшити твір. Порівняння перекладу з оригіналом дійсно виявляє скорочення, зміни й перестановки, але я з приємністю встановив, що це було роблене з якихось інших міркувань, без уваги на якість, яку треба зарахувати виключно на карб автора.

Ще одна риса повісти Бикава — безощадність. До самого себе. Вона потрібна в мистецтві всюди, щоб не впасти в фальш. В радянських умовах вона рівнозначна з мужністю: не боятися переслідувань за мистецьку правду. У радянській друкованій прозі мені відомий єдиний до Бикава приклад такої безощадності — «Один день Івана Денисовича».

Не з писань уславлених, К. Сімонова, М. Шолохова чи О. Гончара, а з повісти В. Бикава читач уперше й найповніше відчує жах минулої війни. І самим цим уже виправданий український переклад її. А не менше й тим, що це зразок досконалої прози.

ВАСІЛЬ БИКАВ: МЕРТВИМ НЕ БОЛИТЬ

Дзвонить телефон, і вона бере слухальце.

Дванадцять мужчин, схилившись на відполірований, широкий, ніби прилавок, бар'єр, стримують подих. Наші очі спрямовуються на її припудрене заклопотане обличчя й застигають. Ми прагнемо її погляду, який, відчуваємо, ось-ось повинен або розчарувати, або ошчасливити. Назагал ми готові до всього, аби лише було щось певне. Найгірша в житті непевність: вона позбавляє волі до дії. Але жінка, ніби уникаючи відповіді, заклопотано ворушить тонкими підведеними брівками. Хвилина телефонної уваги, швидкі позначки в блянках, що лежать перед нею на склі, скупі професійні перепитування в слухальце здаються надзвичайно довгими. Врешті вона відриває від вуха слухальце.

— Товариші, місць немає.

Над бар'єром протягне розчароване зідхання. Прикрість на обличчях. Човгання підшов унизу.

— І не буде?

— Не можу сказати.

Знову непевність? Шкода.

А готель пишний. Найліпший у місті. Вважай, у самому центрі. З окремими кімнатами. Білокафельними ваннами. Лискучою жовтиною паркету. Царської ширини ліжками в покоях. У довжелезних, на цілу вулицю, коридорах такі ж довжелезні м'які доріжки. Між поверхами сновігає ліфт. Звинні тітки-покоївки перші вітаються з мешканцями. Таке запам'ятовується. Особливо провінціалові, який раз на рік потрапляє сюди в справах служби. Правда, трохи лякає ціна. До командировочних доводиться докладати свого. Але деколи можна дозволити собі й переплатити. Тим більше в річницю Перемоги. До того ж перебирати не доводиться — в інших готелях давно вже жодного місця.

Тільки ж це чекання...

Навпроти за круглим столом вільний стілець, і я відходжу від бар'єра. Ззаду ворушиться мій сусіда — лиса, згорблена людина з «Известиями», — він буде пильнувати черги. А мені стояти вже тяжкувато: ние нога. Зрадниця — нова протеза з першого ж кроку огидно скрипить. Сусіда ззаду опускає газету. «Молодий, а — дивись! — каліка...» — напевно, думає він тепер. Я вже добре вгадую, що думають люди, зауваживши мое каліцтво. І мені це, правду кажучи, досить таки надокучило. До своєї невеселої долі я вже звик. Правда, за двадцять років було різне... Справді ж, ще хотілося бігати за м'ячем, як став ін-

валідом. Мабуть, трохи зарано. Тільки людям не втокмачиш. Один подумає та й промовчить. А другий почне лізти з розпитанням.

Намагаюся ступати якомога рівніше. Здається, це виходить не гірше. У всякому разі звично. Але слизький паркет, видно, зраджує мою скутість. А ще — внутрішній скрип протези. Той жулікуватий з вигляду майстер, який мені її лагодив сьогодні, казав, що обскрипиться. За столом молодий хлопець у строкатому, чисто як у мене, піджаку швидко підбирає ноги.

— А ви показали б їй документи. Пощо стовбичити в цій черзі?

Як завжди, від чужого нагадування робиться незручно, і я бурмочу щось винувато-нерозбірливе.

— Повинні знайти. Чи вже для інваліда війни не знайти одного місця! . .

Він кидає це мені і з похмурим обличчям починає оглядати нігті. Я не дуже зграбно опускаюся в крісло. І звідки йому відомо, що я — інвалід війни? А може, нещасний випадок? Порушення техніки безпеки? Хоч, відомо, зраджує вік. Молодші, вони визначають безпомилково. А старші часом ще називають молодого людиною. Справді, з обличчя я моложавий. Це й заводить в оману. А молодих не ошукаєш. На такі речі у них занадто натреновані очі. Видно, oprіч моложавости, треба ще чогось, чого ми вже не маємо. Втратили за своєї молодости.

Хлопець тим часом поводитьсь так, ніби мене більше не помічає. Усі його емоції сховані під маскою холоднуватої замкнености. Але я відчуваю: у нього до мене приязнь. Тільки він стримує її. Так само, як і цікавість. Чомусь у взаєминах між мужчинами так водиться. Ніби виявити своє почуття — слабкість.

А мені хлопець чимось подобається. Може саме цією незалежною замкненістю, яка завжди змушує припускати глибину й змістовність. Хоч у молодості, певно, більше вабить одвертість. У цього ж зосереджений, не дуже схильний до щирости погляд. Зграбна свіжа канадка на голові. На вилозі строкатого піджака синій емальований ромбик. Видно, технічний виш. Видно, якийсь інженер, приїхав здалеку у виробничих справах. Що є в його житті? Напевно, молода жінка, мала дитина. Стандартне малогабаритне помешкання десь у новому кварталі. І, мабуть, найцікавіша в світі галузь — електроніка або радіотехніка. Тепер це сфера захоплення багатьох. На жаль, ми в такому віці мали інше. Зрештою, тому й лишилися в житті недоуками. Але що зробиш: інший був час. Світ воював. Кожний мужчина міряв свої вартості солдатською міркою. Артилерія, танки, авіація — думалося, що це надовго. Скільки вони забрали сили, заморозили здібностей . . .

Хлопець, мабуть, зауважує мій погляд і мою зосереджену на ньому цікавість. Далі мовчати нам уже ніяково. Він дістає з кишені пачку «Шипки» і легким звичним рухом посуває до мене.

— Палите?

— Ні, дякую.

— Кинули чи не починали?

— Колись починав. Але поранення перешкодило.

З хвилиним нерозумінням він поглядає на мої ноги, потім більш тривалим поглядом оглядає груди. Я розумію його здивування: який зв'язок — ноги й курево? Але чи варто казати ще й про рану в груди, яка ледве не стала для мене фінальною. До того ж хлопець, напевно, сподівається побачити на моїй вилозі колодки нагород. Певно, він людина едукована, немало читався про війну і готовий бачити в мені героя. Мабуть тому, що дуже вже часто доводилося тлумачити все це, тепер я мовчу. Хлопець прикурює цигарку й круто повертається в кріслі. Біля адміністратора починається якесь пожвавлення. Чи не з'явилося щось?

Ні, здається, даремна тривога. У чергу довготерпеливих кандидатів на нічліжників пробує влізти якийсь простодушний дядько. Він у новій ватянці, з валізою-куфером і повною сіткою батонів. Напевно, з села. Ставати в хвості черги дядькові немає охоти, і він плечем і ліктем пробує заклінитися між товстуном з пакетами під пахвою і чоловіком у шкіряній куртці. Товстун запізнено зчиняє тривогу.

— Куди лізете? Куди лізете? Ви де стояли?

— Ну, стояв. Ну! А якже! Якби ж не стояв... Стояв. Що я, буду вигадувати?

— Де, покажіть, де ви стояли? — злісно пашисть на нього товстун.

Дядько, видно з усього, ніде не стояв. Але він, що б там не було, не хоче покидати місця, близького до адміністратора. До того ж він устиг просунути між чоловіками руку і вчепитися за нікльований бортик бар'єра. Тепер дядька не зрушити. Довготерпеливу чергу це обурює, і вона множеством очей мовчки пропікає порушника готелевої етики. З-за бар'єра в конфлікт втручається жінка-адміністратор.

— Дядьку, а у вас пашпорт є? — досвідчено влучає вона в найнебезпечніше дядькове місце.

Дядько прикидається глухуватим і перепитує:

— Що?

— Пашпорт, кажу, у вас є?

Дядько, видимо, розуміє всю складність свого становища і, мабуть, намагається виграти час. Ворушиться, пересмикує плечем, лізе в кишеню, зсуває на потилицю чорну кепку. Але відповідати, хоч-не-хоч, а треба.

— Пашпорт? Так це ж... Який пашпорт? Пашпорта нема.

— У нас суворий паршпортний режим. Ми вас не можемо пустити.

Дядько вислухує все з увагою. Голос адміністратора не злісний, навіть співчутливий. Ошуканства, видно, ніякого. І дядька це бентежить. На його зморшкуватому чолі густо виступає піт. Хвилину дядько міркує. Руки, одначе, від бар'ера не відриває. На всякий випадок.

— Вам же «русским языком» витлумачили, — нервується товстий. — Ви що, не розумієте? Це нахабство!..

Однак виглядає на те, що дядько не розуміє. Чи, може, не хоче розуміти.

Тоді з черги до нього підскакує вельми рухливий з вигляду чоловік. Зухвалим поглядом людини, при звичаєної до готелевого життя, він безцеремонно оглядає дядька. Чорний, цератовий плащ на його плечах шерехтить, як бляшаний.

— Я зараз йому розтлумачу. А ну, громадянине, трошки вбочок! Щоб не заважати на проході, і так далі... Ви ж перешкоджаєте. І відповідного документу у вас немає. Ви що ж гадаєте? Он, гляньте, міліція. Та не туди дивитися — он, біля швайцара. Бачите? Ну, от! Варто доповісти, і... Розумієте?

Дядько заклопотано чухає потилицю, позирає то на чоловіка в плащі, то на міліціонера біля входу й слабо виправдується:

— Та я що?.. Я нічого. Я думав...

— А ви не думайте! Ви виконуйте. Закони треба виконувати. За порушення законів і порядку — кримінальна відповідальність. Тобто — суд, прокуратура. Як випити й закусити...

З черги поблажливо поглядають на говоруна й дядька. Це бавить. Дехто сам до себе посміхається. Бач, «заливає»! «Заливає» справді не в жарт. Видно, майстер у такого роду справах, бо дядько невдовзі боком подається собі до виходу.

— Темний народ. Не розуміє, — здвигує плечем чоловік і схиляється на бар'ер. — Так і дивиться, щоб порушувати закони... Доводиться тлумачити.

— Законник!.. — глузливо зідхає мій сусіда і простягає під столом ноги.

«Законник» зухвалим поглядом зверху вниз скидає на адміністратора і схиляється грудьми на бар'ер. За хвилину він уже сипле там жартами. Це виходить у нього легко й просто. Подивившись, здається: весела людина. Не те, що інші: надуто й безнадійно стоять біля бар'ера. Ніби цей готель — найважливіше в їх долі. А цей, видно, з категорії людей, які ніде не бентежаться. Вони всюди вміють підійти, запитати, домогтися. І все це з такою легкістю, що найзавзятіший бюрократ не розгнівається. Найнервовіша продавщиця чи там касирка відразу лагідно усміха-

ється на їх жарти. Головне тон — зухуватий, легкий, не настирливий, без тіні заклопотаности.

Мій сусіда, одначе, має інший погляд:

— Завелося гидоти... Думаєте, він так собі вихилиється?

— А що?

— Так само хоче без черги влізти. Хіба не видно?

Хто ж його знає... Можливо, й так. Хвилину я вдивляюся, як він там розпинається перед адміністратором. Але черга мовчить, нічого лихого не підозріваючи, і я відвертаюся.

Сусіда відхилиється на спинку крісла.

— Пристосувалися, як мікроби до антибіотиків. Ні карними кодексами, ні дружинниками, ні міліцією — нічим їх не візьмеш...

Це, звичайно, так. Але мені ніяк не випадає з незнайомою людиною ганити того, кого я зовсім не знаю. Хлопець, одначе, присувається ближче до столу.

— Скажіть, ось ви провоювали війну. Що, і там було так само? Чи, може, там не дуже з такими панькалися?

Мабуть, справді на війні було трохи простіше. Підлість там була більше примітна: перед смертю, звичайно, маскуватися важче. Але такі типи пристосовувалися й на війні. Хлопець з легким недовір'ям вислухує мене і раптом скидає свою маску відчуження.

— Заздрю я вам...

Це в нього виривається скоромовкою, зовсім по-хлоп'ячи і так природно, що зовсім не лишає ніякого сумніву в щирості. І хоч я вже не перший раз чую подібне, все не можу надивуватися: чому люди заздять? Чи свідомі вони того, про що говорять? Хлопець, одначе, незабараом тлумачить:

— Ви вже як що робили, то на повну силу. Не кривлячи душею. Коли вже били, так розмахнувшись — до обуха!

Частково так, але насправді — все було складніше. На війні не дуже кривили душею, це правда. Але вдарити на всю силу не завжди вдавалося. Були причини, які тримали за руку.

Мій сусіда палить, через дим позираючи на мене. Я ж мовчу. Мабуть, треба відповісти, але однією фразою не відбудешся. Треба довгої розмови, яка тут не на місці.

2

У вестибюлі приглушений гомін. Стук дверей, раз-пораз уривається гуркіт машин з вулиці. По той бік вікна без кінця мигають люди: молоді й старі, жінки, дівчата, хлопці, заклопотані, веселі — різні. Під вечір надворі потепліло. Затих вітер. Липи розчепірили перші весняні маленькі, клейкі листочки. Після

довгого, нудного дощу висохли тротуари. Здається, починається трохи спізнена і тому ще більш жадана весна.

Але ось у приглушений готелевий гомін вриваються нетутешні голоси — незнайомі слова, чужий співучий акцент. Веселий жіночий сміх примушує багатьох оглянутися. Натовп туристів без поспіху вливається через двері й наповнює просторий вестибюль готелю. Біля під'їзду, за скляними дверима, стоїть великий, у емалі й нікелю, закордонний автобус.

При бар'єрі змовкають розмови, обличчя повертаються до дверей. Туристи без доспіху, поважно й ліниво несуть свої торби, валізи, пледи. Звиваються швайцари. Посередині вестибюлю, під колоною складають багаж — ціла гора з валіз. Мій сусіда визначає:

— Французи! Ні, італійці... Не хочете подивитися?

Лишивши на кріслах газети, ми встаємо й підходимо ближче до виходу. Туристи на нас не зважають. Вони повняться жвавістю власних взаємин. Тонкі жінки в штанях або в спідницях сміються й палять. Чорні, світлі, рижі зачіски. Хтиві темні погляди. Яскраво нафарбовані уста. Чорняві плечисті мужчини стримані й великодушні, як мудреці між свавільницями. У них свято: подорож, нова країна, про яку вони стільки чули і тільки тепер побачили. Турботний клопіт буднів вони покинули дома. Варта заздристи риса характеру — відмежовувати будні від свят, неприємне від радісного. У нас, на жаль, так не виходить. Ми носимо з собою все: клопоти й радість, будні й неділі. У вихідний у нас уже починається понеділок. Ми занадто маємо в собі з минулого. Важкого, з часом воєнного лиха. Щось від багаторічного недовір'я до людини. Хоч тут нічого не вдієш. Певно, в нашій історії занадто багато такого, про що не можна забути. Тому мусиш пам'ятати. Навіть і в День Перемоги.

І ми мовчки стоїмо біля гардероби. Мій сусіда з цікавістю вдивляється в обличчя чужинців. Це принадне — проникнути в прихований сенс незнайомих характерів. Але я навіть і не пробую. Французи, англійці, італійці для мене — закрита книга. Їх я не розумію. Їхня сутність десь в іншій площині розуміння. Інша справа — німці.

Ця страшна, часом незбагненна з'ява — фашизм. Але мені здається, я близький до того, щоб його розуміти. Звичайно, розуміти — не обов'язково виправдати. Мені здається, цей сфінкс розгадується просто: шалена активність одних при міщанській покірності інших. З одного боку, мораль: мета — все, засоби — ніщо. З другого: моя хата — з краю. Політика — не наша справа. За всіх думає фюрер. Ми — маленькі люди. І на додаток — докраю роз'юшена пропаганда, здібна, не змигнувши оком, чорне видавати за біле. З німцями ми пережили одне нещастя —

війну. Вони нам наробили немало лиха, але ми не тямимо зла: хай живуть собі. Головне, щоб мирно. За минуле, здається, ми порухувалися. Помста ж у цьому випадкові не має сенсу.

Поки ми дивилися на туристів, повз нас швидким кроком проходять один, другий — від бар'ера. У руках знайомі аркушки перепусток. Врешті, мабуть, знайшлися місця. Я круто повертаю назад і ледве не стикаюся з «законником». Він з текою й так само з перепусткою. Приголомшивши мене бляшаним шерехом свого плаща, поспішно прямує до ліфта. На обличчі вже заклопотаність без тіні недавньої блазеньської легкості. Я трохи дивуюся.

— Диви, вже вхопив!

Хлопець іронічно бурчить.

— Я ж казав.

Ми підходимо до черги біля бар'ера і, розуміється, спізнюємося. Знайшлося всього четверо місць. Четверо й отримало. В тому числі той, без черги.

Решті треба чекати.

Мое місце за столом вільне. На сусідньому сидить втомлена з вигляду, немолода жінка. Сусіда, потоптавшись, мовчки відходить до бар'ера. Я сідаю.

Черга обурюється. Особливо тепер, коли «законник» зник без сліду. Коли ж він уже, мабуть, випробовує кранти і мацає матрац у покої... А вони сваряться. Дивні люди! Коли він ліз до адміністратора, тоді всі мовчали. А тепер розмахують руками.

— Неподобство!

— Ми зажадаємо книгу скарг.

— Хамство — так поводитися...

Особливо обурюється один. Здається, йому от-от мало дістатися місце. Тепер він совгає на голові зелений велюровий капелюх і сердито крутиться біля бар'ера. Широко розлітаються довгі поли його габардинового пальта.

— Неподобство! Нахабство!

Засунувши руки в кишені, він нервово одвертається від бар'ера і зустрічається зі мною поглядом. І раптом у моїх очах здригається гарячий густий туман. Незрозуміла нервова хвиля жаром огортає мене до п'ят. Тутий удар дзвону у вухах раптом відкидає мене в минуле. У свідомості привидом мигає одне тільки слово — «Сахно». Ні, я не пригадав цю людину, просто я ніколи її не забував. І тепер ось він, — за п'ять кроків від мене, — трохи збресклий на обличчі, бровастий і по-давньому рішучий. На голові недбало натягнений капелюх. Габардинове пальто не застєбнуте і низько обвисле полами. На жовтих черевиках лежать світлі ногавиці штанів. «Широкуваті», — зауважую я зовсім не до речі. Кинувши на мене побіжний несвідомий погляд, він повертається до бар'ера.

На мить закам'янілі мої суглоби розслаблюються, і я осідаю в кріслі. Рештками підконтрольної своєї свідомости стверджую, що я розгубився. Ніколи не думав, що можна отак спасувати перед ним. Стільки разів за ці роки уявляв свою зустріч з ним, свої гнівні слова... І ось!.. Якби він тепер підійшов і вдарив мене, я, мабуть, не знайшов би, що відповісти. Буває, що нахабство паралізує. Мене паралізував сам його вигляд.

Одначе наступної хвилини я все ж зриваюся з крісла. Рип... рип... Клята протеза! Тепер вона мені заважає. Тепер мені потрібні залізні ноги. Мабуть, на моєму обличчі відбивається щось лихе. Двоє при черзі з готовістю розступаються, і я боком прихилиюся до бар'єра. Біля нього, побіч. Байдужий до мене, він гнівно доводить адміністраторові:

— Я за тисячу кілометрів приїхав. Де я повинен ночувати? Скажіть, де?

— Це не моя справа.

— А чия ж тоді справа? Пощо ви тоді тут сидите? — він різко повертається від бар'єра: йому потрібен спільник. — Чули, не її справа?.. Це логіка!

Але мій вигляд, мабуть, його охолоджує. Він знімає капелюх і долонею витирає змокрілу стяжку підкладки. Я здичило дивлюся в його розізлені очі, і гаряча хвиля в моєму нутрі поволі згасає. Я пізнаю його й не пізнаю. Дідько, невже я помиляюся? Він трохи навіть з черевцем і досить таки лисавий. Той був з досконало військовою виправкою і з чорною шорткою чуприною на голові. Очі нахабні й підпухлі — мабуть, хворі нирки. Зріст... Зріст, мабуть, той самий. Тільки цей повніший.

Але минуло двадцять років...

Подолавши якусь внутрішню ніяковість, я відходжу. У кінці бар'єра, оддалік од усіх, схиляюся на лікоть. Моє збентеження поволі минає. З-під лоба я невідривно спостерігаю за ним. Він чи не він? Я трохи боюся, щоб він не впізнав мене. Тоді він напевно зникне. Хоч упізнати мене не так і легко. У той час я був майже хлопчиною. Дев'ятнадцятилітній молодий лейтенант. До того ж, для нього я — забитий.

А він не відступає від жінки-адміністратора. За край бар'єра вчепилися його пальці — короткі й товстуваті. Він протинає жінку докірливим поглядом. Пам'ятним, ненависним мені поглядом. Я бачив його різним: погрозовим, розгубленим і огидно улесливим. Тепер він нахабно-вимогливий. Жінка робить вигляд, що заклопотана паперами, і не зауважує його. Але не зауважити його не можна. Людина знає це і непорушно висить на бар'єрі. Уже він свого досяг.

Тягучий, настирливий дзвін у моїй голові поволі віддаляється. Поступово я втрачаю категоричність першої впевнености. То здається остаточно й виразно: він! То раптом у обличчі його з'явля-

ється щось невідоме мені, чуже, уперше бачене. Я не знаю, що мені робити, і стою. Не плечі лягає тягар неподоланної знемоги. Я відчуваю себе уцент знесиленим і розгубленим.

У цьому моему засліпленні минає, видно, багато часу, і коло адміністратора щось відбувається. Здається, оголошують, що місць більше не буде. Люди починають розходитися. Хтось каже до останніх: «Ходімо подивимося салют!» Хтось не згоджується: «Я ліпше на вокзал. Поки лавок не зайняли».

Черга біля бар'єра швидко тане. Яюсь несподівано він зникає, і я вже його не бачу. Похопившись, підходжу ближче, озираюся. Але його нема. Немає біля адміністратора, не видно у вестибюлі. Ніби він провалився крізь землю. Дивно!

Тоді я зупиняюся перед бар'єром і нічого не тямлю. У душі таке відчуття, ніби з моєї вини сталося непоправне. Людей усе меншає. Жінка з-за столу так само пішла, і обидва крісла порожні. Мені треба яюсь упорядкувати свої думки. Прикро, коли все це тільки здалося. Стільки душевних турбот і — марно! А як все таки він? Що тоді? Що я повинен зробити?

Треба все обміркувати й нарешті вирішувати. Або, не гаючи часу, догнати його? Чи, може, покликати міліцію? Зрештою, міліція тут ні до чого.

Нарешті, в цьому куті вестибюля лишається тільки адміністратор за перегородкою і якийсь п'янений невдаха. Підпираючи спиною колону, він не може вимовити й слова і тупо дивиться в підлогу.

Туго хрюкають двері, і мене огортає метушня вулиці. На тротуарах людно. Усі кудись ідуть, ідуть, ідуть — мабуть, до пам'ятника на площу. Устояна передвечірня тиша повниться запахами тополиного листа. Бензиновим чадом дишуть машини. Купка людей біля морозивниці терпляче домагається своїх солодоців. Бабуся з пучком пролісків у старечих руках...

Я йду, невідомо куди, як лунатик. Починає боліти голова. Завжди, коли понервуююся, мені болить голова. У кишнях, на жаль, жодної таблетки. Мабуть, треба б іти шукати десь притулку. Але я вже мало що й зауважую. У розворушеній пам'яті розгортаються напластування років і подій. У гостро-свіжих образах постає давнє й навік незабутнє. Те, що, як підмурок, лягло в мою долю, лежить там велетенським Баальбекським каменем. Я вже знаю, його не позбудешся. Його не заллеш горілкою. Не забудеш у веселому розгулі. Воно завжди в серці. Бо воно — це я.

3

... Сніг. Дорога. Колона...

Мигають чоботи, повстаники, гамаші. Метиляються на вітрі поли шинелей. Шерехтять задубілі, обмерзлі намети.

— Старший лейтенант Кротов — у голову колони!

Повторювана звучними, глухими й охриплими від простуди голосами команда котиться по колоні. Останній її вигукує хтось з тих, що замикають колону попередньої роти. Вигукує й задоволено обертається, ніби для того, щоб побачити, яке враження справить на батальйон його простуджений хрипливатий голос. Це зовсім близько, і я, йдучи позаду, бачу не молоде вже, обпалене стужою обличчя, стиснуте вухами підв'язаної під бородою шапки. Вдивляючися, боець витягає з ковніра зморшкувату шию й зупиняє на комусь свій погляд. Тоді обертаюся й я. Командир шостої стрілецької роти Кротов, оперезаний по ватянці двома кавалерійськими портупелями, ніби не чуючи виклику, вайлувато бреде по сипкому снігу узбіччя. Як завжди, у його темних, недоволених очах лишок затятої командирської суворости.

— Вас — у голову колони, — кажу я, подумавши, що ротний не дочув команди.

Кротов, одначе, не глянувши на мене, вовкувато кидає:

— Чую. Не оглух!

Колона тим часом помалу зупиняється. Задні ще зморено тягнуться по розтоптаному сотнями ніг слігу, а передні вже поспішають використати коротку не передбачену зупинку і поспішно знімають з себе обважнілу в дорозі зброю. Сторчака, прикладами в сніг, ставлять довжелезні ПТР; обережно, ручками вниз опускаються додолу тіла «максимів»; мінометники з полегшенням звальюють з пліч важкі ребристі плахи опорних плит. І ось уже хтось валиться на неторкнений чобітьми сніг польового узбіччя, хтось бредє за потребою у стоптані й поламаві зарості кукурудзи, що широкою смугою простягається обабіч дороги. У вечірній сутіні над засніженим степом тягне солодкавим, на диво запашним і звичним димком махорки.

— Ну, що ж, перекуримо це діло, — каже той самий немолодий, видно, тяговитий боець і повертає до узбіччя. Розтьопані поли його шинельки старанно підіткнуті під пас, на спині, пришпилена до речмішка, теліпається покищо не потрібна каска. З деякого часу мене мимоволі починають цікавити головні убори. Хоч, на жаль, я знаю, що ні каска, ні шапка не підійдуть: треба було про це дбати раніше. Але тоді я не дбав, а уламок німецького набою два дні тому кромсонув мене по карку. Правда, нічого страшного він не наробив, і все ж після перев'язки виявилось, що шапка поверх бинтів не налазить, а каска боляче муляє. Так і лишився я з обкрученою бинтами головою. На лихо, санінструктор не забинтував заразом і вуха, так що вони минулої ночі трохи підмерзли і тепер болять під бинтами.

Я так само сходжу на узбіччя, туди, де на краю дороги стоїть кулеметник з третього взводу нашої роти, прізвище якого я ніяк не можу запам'ятати. Це молодий, спритний боець у низенько

накручених обмотках. Зачерпнувши сірою, домашньої роботи рукавицею чистого снігу, він з насолодою смочче його, поглядаючи навколо живими очима. У другій його руці «дегтярьов».

— Мабуть, шосту роту в ГПЗ (головна похідна застава — ред.)? — каже він до мене. — Тепер, вважай, усі трофейчики їхні...

І, зсунувши на потилицю шапку, знову зачерпує снігу. Його біляве обличчя повне цікавості й прихованого хлоп'ячого лукавства. Я мовчу, бо хто знає, для якої потреби можуть викликати до комбата ротного Кротова! Той старий з четвертої роти так само підходить до нас і лаконічно погоджується:

— Ну, тим поталанило...

Він ворушить руками в кишенях, мабуть, дістаючи курево, і проводить поглядом чотирьох розвідників, що з поспіхом ідуть повз людей кудись у кінець колони. Вони у забрьоханих білих маскхалатах, на які надіті автомати і брезентові торбинки з ріжками-магазинами. Хлопці помітно поспішають, і вигляд у всіх невдоволений. Мабуть, у розвідці десь щось не так.

— Марухов, привіт! — кидає кулеметник, видно, впізнавши серед них знайомого. — Що, шосту в ГПЗ?

— Яка до дідька ГПЗ! — злісно бурчить передній. — Кротову шию милити.

Кулеметник у зсунутій шапці роззявляє рота. На кінчику язика в нього — сніг.

— Певно, за Іванівку? Еге?

— Еге.

— Ого-го! — каже літній, затримавши в порепаних пальцях курійське начиння. — Це вже всиплють!..

Він починає скручувати цигарку, поруч з цікавістю роззявляють роти бійці. Хтось за мою спиною охоче підтверджує:

— А ти думав! Коли вже начальство втрутилося — всиплють...

Вони щойно тепер догадалися, а я вже зранку думаю про цю справу. Ще на світанні до Великої Сіверянки до комбата приїжджав штабний офіцер капітан Сахно, який і роздмухав цю історію з ночівлею шостої роти. А тепер, ось яких чверть години тому, повз колону прочвалав на коні старшина Шашок, ординарець-вістун, чи як там його називають, — словом, писар зі штабу. Ще він питав у мене, де комбат, і я махнув рукою туди, в голову колони. Мабуть, там і зупинили батальйон серед степу. Так, видно, дістанеться цьому Кротову.

— Гей, бомболови! — кричить кулеметник до бійців шостої роти. Їх у нас здавна, мабуть, ще з Курської дуги, звать бомболовами, хоч, певно, мало вже хто й пам'ятає, що означає це прізвисько. — Цим разом ліве плече кругом марш! У штрафну!

Однак шоста, видимо, не хоче лишитися в боргу.

— Ага, у штрафну! А хто ж тоді буде вас з-під танків рятувати?!

Це — усім зрозумілий натяк. Тиждень тому шоста рота косим фланговим вогнем допомогла нашій роті, яку атакували німецькі танки з піхотою.

— Чи не ви це врятуєте! Ви ж побраталися! — в'їдливо докоряє кулеметник. Але це вже занадто, і я обертаюся до бійця.

— Ну, ну! Досить!

Кулеметник ніяково шулиться, відчуваючи, що переборщив і мені хочеться сказати йому щось на кшталт: жартуй, та міру знай.

Одначе спереду знову чути:

— Молодший лейтенант Василевіч — у голову колони!

Це вже мене. Але пощо? Здається, я не причетний до таких неприємних справ, як Кротов, рота якого недавно заночувала в одному селі разом з німцями. Сталося так, що бомболови мирно проспали ніч і побачили фашистів тільки вранці, коли ті, вишикувавшись в колону, подалися собі на путівець. Принаймні так оповідають бійці. Начальство ж, певно, має в цій справі свої міркування.

— Ну, що! Ага, самі вскочили, — зачувши команду, починають злорадно кричати з шостої.

— Вони шнапсом хабар з німців брали! Ха-ха!

— Ану, припини балаканину! — наказую я кулементикові.

З віддалі через голови бійців доноситься голос самого комбата: — Василевіч, довго тебе чекати?

— Іду, йду!

Притримуючи на грудях «ППС», я втомлено біжу розтоптанною дорогою. Я не можу дозволити собі розкоші на виклик іти кроком. З усіх ротних у батальйоні я наймолодший — і роками, і званням. Мабуть, з цієї причини від комбата мені дістається більше за всіх, і тому я змушений поспішати.

Комбат сидить на сніговому горбку біля польового кіпця і мерзлою кукурудзяною бадилиною штрикає в сніг. Побіч, шелестячи на колінах картою, розмістився наш начштабу. Навпроти стоїть похмурий, темнолиций Кротов, а трохи побіч, тримаючи за повід змореного коника, чогось чекає старшина Шашок. Новенька, сизого командирського сукна шинелька щільно облягає його широку спину.

— Ну, як голова? — коротко зиркнувши на мене, питає комбат.

— Та нічого.

— А вуха? Спеклися, мабуть?

— Трошки, — насторожено відповідаю я, не розуміючи, чого

він так незвично починає розмову. Але відчуваю, що це не так собі.

— Підете в санчастину, — каже комбат і б'є бадиліною по снігу. Снігова потеруха сиплеться на мої чоботи, потрапляє начштабові на карту, і той з прикрістю згортає її почервонілою долонею.

— Товаришу капітане, — пробую я заперечувати, але комбат не хоче й слухати — власне, як і всі командири, він не любить, коли йому хтось перечить.

— Підеш у тил. Однаково з такою головою — не вояка...

— Так у роті ж нікого залишити. Ви ж знаєте.

— Знаю. Завтра Басмак прийде. А тим часом старшина Дорофеев покомандує.

Звичайно, наш старшина може покомандувати і сьогодні й завтра, людина він солідна й стріляна, і все ж мені зовсім не хочеться покидати роту і прямувати в санчастину. Якби він послав мене на якийсь день раніше, хоча б минулої ночі, коли ми мерзли під вогнем у снігу після невдалої атаки. А так легко йому ставити на роту старшину, коли частини входять у прорив, минають німецькі фланги, і вже ось він, Кіровоград. Удень з Сіверянки ми бачили його пригороди, дими пожеж і високі будинки, які штурмували наші ІЛі.

— Ось з Кротовим і підете, — каже комбат, киваючи головою на командира шостої роти. Той стоїть чорний, як земля, і не дивиться на людей. — Та ще цих субчиків прихопите. Разом. Щоб конвою не посилати.

Це він про трьох німців, які стоять один при одному, тісенько збившись в купку і перелякано позираючи навколо. Один з них голомозий, без шапки, молодий міцний хлопець, другий без шинелі, у мундирчику, з обвислими кишеньками, і в великих, наче б професорських окулярах на короткозорих очах. Третій — низький, товстуватий старий, простуджено шморгає розпухлим червоним носом. «Веселе товариство, нічого собі, дідько б його взяв!» — починаючи сердитись, думаю я. Утішив комбат, нічого не скажеш. А комбат, здається, не помічає мого невдоволення, так само, як і похмурого вигляду Кротова, і дістає з кишені дюралюмінієвий портсигар, густо оздоблений вигадливою різьбою.

— Частуйтеся, старшино, — простягає він портсигар Шашкові.

Той не примушує себе умовляти, приступає на крок і впевненим жестом бере цигарку. Опісля до портсигара простягає руку начштабу. Кротов з-під нахмурених брів блискає злими очима і, як мені здається, важко, несхвально зідхає. Нам цигарок комбат не пропонує. Вони втрьох мовчки прикурюють, і старшина, відставивши вбік обуту з німецький повстанник ногу, через дим поглядає на мене одним оком.

— Ти що ж, молодший, з таким скрипом наказ виконуєш? Я коротко скидаю оком на його самовдоволене начальницьке обличчя і, стримуючи в собі злість, мовчу. Яке його, врешті, діло, і хто він такий, щоб робити мені зауваження?

Кротов, якого, видно, допікають свої турботи, нервово звертається до комбата.

— Так мені що? Роту здавати, чи як?

Комбат морщить чоло і старанно розкурює цигарку.

— Ну, чому здавати? Що ж ви вже... Одрозу в паніку...

— Роти покищо не здавати, — упевнено оголошує старшина, і комбат швидко поправляється:

— Так, покищо не здавати. Нема такого наказу здавати.

— Справа ясна, — похмуро зідхає Кротов. — Справа ясна, що справа темна. Ну, і дідько з ним! Хай!

Він одчайдушно лається і відходить набік, своїм виглядом даючи зрозуміти, що байдужий до всього і не боїться нічого. Комбат встає з горбка і витягує голову, заглядаючи у хвіст колони.

— Ну, де там Косенко? Не дочекаєшся!

Косенко, якого він чекає, командир взводу розвідки, і я починаю думати, що, може, і його пошлють з нами в тили полку. З Косенком, звичайно, було б веселіше, хлопець він товариський і говіркий. Тільки чи пошлють його в тил, коли відбувається наступ.

Тим часом над степом починає помітно темніти. Стихає від літакового гулу зимове небо, чутнішим стає шелест кукурудзи на вітрі. На ніч береться мороз, і я підношу ковнір своєї шинельки — вуха хоч і прикриті бинтами, але помалу набираються холоду.

Комбат чекає. Однак, замість Косенка, на дорозі з'являється розвідник. Зухвало лягнувши закаблуками, він зупиняється за п'ять кроків перед начальством.

— Товарищу капітане, лейтенант Косенко коня не дають.

Комбат щиро дивується.

— Як то не дають?

— Не дають і все. Кажуть, хутір треба розвідати. Хутірець там попереду.

— Хутір, хутір! Ось і на цьому розвідає, — показує він пальцем на коника старшини. — Чим не рисак! А то ще придурюється! Теж мені кавалерист!

Розвідник переступає з ноги на ногу, на його круглому розчервонілому обличчі найвне збентеження — мовляв, мені що: лейтенант не дає, а що ж я? Але комбат, здається, цього не розуміє, і нахмуривши брови, суворо дивиться на бійця.

— Вони кажуть, хай старшина Шашок на своєму здихляку й їздить, коли ліпшого не вміє здобути.

— Ви мені припиніть такі розмовочки! — злоститься комбат і з силою штрикає бадиліною в сніг. — Я наказую! А його справа виконувати. Зрозумів?

— Я то зрозумів, — охоче погоджується розвідник.

— Так і виконуйте! — мало не кричить комбат.

Побіч стоять, слухаючи цю зовсім звичну сварку, бійці, німці. То на комбата, то на розвідника водить очима старшина, я терпляче чекаю й думаю, що Косенків коник, видно, вже здох. А нічого собі був трофейний скакунець у білих панчішках на передніх ногах! Однак минув час — відкрасувався на ньому наш спритний взводний. Коли вже цим запало в око, вважаєй пропало, відразу відберуть. Не знаю, як на що інше, а на такі штуки вони майстрі.

Збоку я потайки поглядаю на старшину, той суворо підтискає недоречно тонкі на м'ясистому обличчі губи, і щось рішуче з'являється в його очах. Раптом він повертається до мене.

— Гаразд, ви йдіть. Беріть тих, — киває він на німців, — і йдіть навпростець. Я дожену.

Він каже це майже по-товариському, і я не знаю, як його розуміти: чи то як натяк на бажання потоваришувати зі мною, чи, може, він вважає мене за старшого. Алеж Кротов старший званням, і посада в нього стала, не те що в мене — тимчасового ротного. Я запитально поглядаю на комбата, той незадоволено кидає: «Ідіть», і я повертаюся до задубілих німців.

— А ну, марш! Марш, фріцики пархаті!

4

За хвилину ми йдемо в кукурудзі по колеїнах від добре втиснених у сніг танкових гусениць: Кротов і я — правою, а трое німців побіч — лівою. Кротов, видимо, ніяк не може помиритися, що його зняли з роти, і злісно лається. Гнів його, як і завжди, має конкретну адресу і тепер скерований на нашого комбата.

— Телепень! Лакейська морда...

Німці покійно тупцюють побіч. Окуляристий у мундирчику — попереду, за ним той, що без шапки — вовкуватий і чорнобровий хлопець, з обличчя зовсім не подібний на німця. Старий з трудом шкандибає позаду, часом відстає, усе шморгаючи великим простудженим носом. У полон він добре вирихтувався, одразу видно господарну людину — на поясі бряжчить котьолок, фляжка, через плече перекинута згорнена в скатку ковдра, на боку висить подібна на ягдташу брезентова торба. Не диво, що й відстає, такий навантажений, і я, час від часу озирваючися, з удаваною злістю покрикую:

— Шнель, шнель, фріц!

Передній в окулярах тоді так само обертається і, ніби стар-

ший поміж них, щось гергоче на останнього. Я розумію тільки:

— Шнеллер, камараде...

Старий трохи приспішує ходу, теліпаючи засніженими полами довгої шинелі, і бурчить стиха. Здається мені, щось таке, що, мовляв, добре тобі, молодому, легко одягнутому, а я пристаю вже, хочу запалити, та й назагал по саме горло мені і війни і вашого фашизму. Таке зовсім природно чути від нього, бо вже сорок третій рік і німці на фронті не ті, що були в сорок першому. Але окуляристий не дуже зважає на його бурмотіння і з командирською суворістю підгонить:

— Шнеллер, шнеллер...

Цей передній чимось подібний на унтера, хоч мундир на ньому без жодних відзнак. Обличчя в нього продовгасте, у міру худорляве, з міцною нижньою щелепою. Під товстими скельцями окулярів — насторожені, але, здається, помірковані, без злости очі. Той же, голомозий, що йде за ним, якось дуже похмурий. За весь час він не сказав жодного слова і, здається, жодного разу ні на кого не глянув.

Кротов з вигляду зовсім байдужий до полонених, він то помовчить, то знову починає лягтися.

— Ледь щось з полку — а він уже на задні лапки. Свого погляду він не має.

Мені здається, що це даремне. Не такий уже наш комбат і боягуз, яким його уявляє тепер покривджений ротний, — просто перед старшими пасує трохи, як і багато хто в армії. Бажаючи трохи злагіднити його гнів, я підбадьорюю Кротова:

— Може, не затримають довго, — кажу я, маючи на увазі полковий штаб, куди його викликають. — Розберуться, і завтра в роті будете.

— А мені плювати! Хай затримують. Що, мені в тилу гірше, ніж на передовій? Я про те, чого вони чіпляються по-дурному.

— Пильність...

— Пильність! Г... це, а не пильність. Йому нема чого робити, тому бабникові, от він і причепився. Ну, влізли в село, не роздивилися, не розвідали. То й що? Що ж тут злочинне? Жодної людини не втратили. Хіба ліпше, якби в степу півроти обморозилося? Чи як цей дурень Сараф'янов за два дні всю роту поклав... — міркує Кротов, уже не оглядаючися на мене.

Я мовчу, тримаючи під пахвою свій ППС та дивлячись на чоботи ротного, які мнуть акуратно спресований у снігу слід гусениці. Хода в Кротова енергійна й легка, як у загартованого піхотинця. Старший ляйтенант не визнає кожухів і з осені гасає в туго підперезаній ремінякою ватянці. На руках у нього теплі смушкові рукавиці на мотузку, перекинутому через шию, і він зо зла широко ними жестикулює.

— Наказано було атакувати, ну й атакував, поки вісім чоловіка зосталося. Не бійся, його за це в «Смерш» не тягають!

Так, за це, мабуть, не потягнуть, думаю я. Навпаки, ще можуть дати орден за впертість і настирливість при виконанні наказу. Кому там додивлятися, що цей Сараф'янов набитий дурень і крикун, якого давно треба погнати з батальйону куди-небудь на господарський взвод. Але комбат наш усе ж не такий, назагал він не поганий командир, не крикун і не боягуз. Хібащо занадто тягнеться перед начальством. Так що ж: про таких кажуть — дисциплінований.

Кротов, ніби вгадавши мої думки, заперечує:

— Дисциплінований! Дійшов до того — перед якимось там старшиною пригинається, цигарочками частує. Забув, мабуть, що й капітан, що й командир батальйону. І хто цей старшина? Холуй і все.

Це справді неприємне, і тут я не знаходжу нічого, чим би можна боронити капітана. Хіба тим, що подія з шостою ротою може відбитися й на всьому батальйоні. Комбат, видно, розуміє це і, може, не зовсім певно себе почуває.

На повороті танкової колеї я оглядаюся. Ми пройшли по кукурудзі вже далеченько, батальйонна колона без сліду й гуку зникла у вечірньому степу. Шашка чомусь ніде не видно. Ну, але старшина наздожене, це не тяжко, бо ми весь час ідемо по добре прикметному шляху, а ніч буде, напевно, видна. Ще не встигло стемніти, а на безхмарному морозному небі на повні свої очі світить циганське сонце — місяць. Найгірше, що третій, старуватий німець весь час відстає, видно, добре вморився вже і на мое суворе «шнель» не дуже реагує. Тоді я гукаю Кротову: «Стій!» Треба почекати, бо дедалі темнішає, і я, признатися, потроху непокоюся, щоб цей старий кудись не зашився. Старший лейтенант невдоволено зупиняється, охоче стишують ходу німці, і всі ми чекаємо, поки догребеться в колеїні їх камарад. Кротов, мабуть, трохи вже примирився з моїм командирством і підпорядковується. Мені одначе ніяково перед ним, старшим, і, щоб пом'якшити цю ніяковість, я дістаю з кишені два сухарі.

— Хочете? Погризійть.

Снідали ми на світанку аж у Сіверянці і вже добре зголодніли за день. Певно, з цієї причини сухар здається на диво смачним, я чую, як Кротов з насолодою відкусує, і з півхвилини ми зосереджено хрумкаємо шорсткі шматки. Потім мимоволі позираємо на німців, що стоять за три кроки від нас, і наражаємося на уважний погляд окуляристого. Кадик на довгій шиї ходить у нього вгору і вниз. Кротов перестає жувати.

— Що, допекло? — ніби вперше зауваживши полонених, уїдливо каже він. — Навоювавсь, песій сину? Жерти захотілося? Тримай!

Старший лейтенант розламає сухар і кидає шматок окулярику. Той спритно ловить його і з задоволенням починає гризти. А вовкуватий стримано стоїть побіч без шапки, і я засовую руку в кишеню. Там ще один шматок сухаря, останнього з моєї сьогоднішньої норми. Я дістаю його і не без жалю простягаю через дорогу. Німець секунду марудить, опісля бере сухар і, відставивши нижню губу, невиразно цмокає. Я не встигаю зрозуміти в чому справа, як він коротким змахом через плече шпурляє сухар у кукурудзу.

— Ах ти ж гадина! — вибухаю я з обуренням. Кротов перестає жувати. Якийсь час він мовчить, а опісля ступає між коліни в сніг.

— Ану, підійми!

Німець, насупившись, мовчить і не рухається з місця.

— Підійми, гнидо! — суворо наказує Кротов і ще за секунду коротко б'є його в щелепу. Той хитається, але втримується на ногах, і старший лейтенант, не стримуючи в собі шалу, кричить: — Воша повзуча! Сволоч! Прокляття наше! Через вас я півроку в шпиталі простогнав! Ви спалили батькову хату! Через вас мене начальство тягає! На ще раз, гаде!

Німець знову хитається, хапаючись рукою за щоку. Затята впертість його відгукується й у мені неподоланим мимовільним гнівом. Якась тваринна ненависть так і тягне заїхати йому по морді, як це зробив Кротов, і я, відчуваючи, що не стримаюся, кажу старшому лейтенантові:

— Гаразд, лишіть його!

Старий, що тим часом доганяє нас, видно, тямить уже, в чому справа, і послужливо лізе в кукурудзу. Здмухнувши з сухаря сніг, він шанобливо підносить його ошалілому Кротову. Той, одначе, б'є німця по руці, і сухар відлітає у сніг ще далі.

— Геть! Геть, гади! Злидні! Сволочі! Я вас усіх зараз!

Ротний хапається за пістоль, і я ледве спиняю його:

— Гаразд. Не треба! Пішли.

Протинаючи всіх трьох ненависним поглядом, Кротов неохоче переходить у праву колеїну.

«От же гад фашистський! . . .» — думаю я, трохи відставши й наглядаючи ззаду за голомозим гітлерівцем. Волосся в нього чорне, видно, шорстке, до вух він і не доторкнеться, ніби не відчуваючи морозу. За всю дорогу не сказав жодного слова. Жодного разу не глянув нам в очі, але у всій його поставі відчувається небезпечний притаений ворог. Після цього випадку з сухарем я трохи насторожуюся і пересуваю свій ППС на груди: мало який вибрик може ще вигадати цей злидень!

Під ніч степ затихає, але все ж множество притишених звуків свідчить про присутність навколого великої сили війни. Три-

ває наступ, відгуки якого раз-по-раз доходять до слуху у приглушеному гудінні танків, далеких вибухах. Десь на півдні, за Кіровоградом, безнастанно палає край неба: вогниста заграва на небосхилі то шириться, розгоряючися, то поволі звужується. Звідкись доносяться невизначні голоси людей, певно, поблизу тягнеться дорога. Скрізь у степу притаений рух, стишений гуркіт і люди. У кукурудзі, одначе, ми мало що бачимо навколо себе.

5

Шашок доганяє нас, коли вже западає ніч і у високому холодному небі з гострим блиском густо висипають зорі. Серед них на повну силу сяє місяць. У степу видно, хоч голки збирай. Гострі сині тіні нечутно тягнуться за нами; яскраво біліє внизу сніг; навколо стигне у присмерку кукурудзяний простір. На краю його ми з Кротовим зауважуємо рухливу тінь. Коня майже не видно в кукурудзяних заростях, тільки поверх нього сунеться вершник. Ми спиняємося й чекаємо. Ну, звичайно, — це старшина.

— Ху, думав, що вже не здожену, — з помітним полегшенням від того, що позбувся самотності в нічному полі, каже Шашок і притримує коня. — Ну як, не порозбігалися фрїци?

— Не розбіжаться, — кажу я.

Старшина скеровує коня по лівій колеїні і близько під'їжджає до німців. Кротов, ідучи, оглядається (здається, він уже заспокоївся) і з хвилину дивляється в старшину і його коня.

— Ну що, не вийшло?

— Не вийшло, — охоче відповідає Шашок. — Уперся розвідник. Не хотілося робити скандалу.

Усе зрозуміле: Шашок на тому самому миршавому конику, на якому й приїхав у батальйон. Значить, Косенко витримав характер до кінця. Він такий, той наш лейтенант. Розвідник!

— Я тому коневі ліпше б кулю у вухо, ніж вам віддавати, — каже Кротов.

Шашок не відповідає, лишаючи поза увагою це відкрито неприязне зауваження і зухвало кричить на німців:

— Шнель! Шнель, вашу мати! Затопчу, фашисти!

Він і справді підхвоськує коня повіддям. Задній німець кидається з колеїни, голомозий одхиляється від кінської морди. Старшина задоволено регоче.

— А, полохливі, таку вашу мати... Звільняй дорогу російському воїнові!

— А ну, кінчай! — погрозово озирається Кротов. — Спершу візьми в полон, а потім будеш конем топтати.

Шашок притихає і зверху вниз насторожено оглядає ротного.

— А вам що, шкода?

— Не шкода. Огідно!

— Значить, бороните? Німців бороните?

— Іди ти..! — вибухає Кротов. — Хочеш справу пришити? Не боюсь я вас!

— Так, так! — Шашок багатозначно замовкає, щось затаївши в собі, і далі тихо їде собі за всіма.

Німці переглядаються, видно, щось зрозуміли з цієї сварки, і мені робиться ніяково перед ними. От ще знайшли місце лаятися! Ну, але все цей Кротов... Звичайно, він тепер лютий, тому й справді може зчинити сварку.

Тільки, видно, я даремно непокоюся. Посваритися як слід вони не встигають. На черговому танковому повороті в кукурудзі ми зустрічаємо людей.

Це зв'язківці. Обвішані шпулями з кабелем, телефонними апаратами, зі зброєю на грудях, вони, побачивши нас, полохливо кидаються вбік з колеїн. Потім, мабуть, пізнавши своїх, боязко виходять з ріденької кукурудзи і завмирають на дорозі. Погляди їх чомусь тривожно спрямовані в один бік.

— Що таке? — питається Кротов, коли ми наближаємося до них. Зв'язківці тупцюють на місці, рухи їх дуже сковані, голоси притишено тривожні.

— Там німці, — врешті тихо повідомляє один з карабіном на шії.

— Ледве на напоролися, — охочіше додає другий, не відриваючи погляду від темної кукурудзяної далечі. Два інші мовчки вдивляються туди. Я так само поглядаю наперед.

— Іди ти, хлопче, знаєш куди! — лютує Кротов, коли ми наближаємося до них. — Звідки їм тут узятися? Он де німці, — показує він назад, на заграву над Кіровоградом.

— Звичайно, — не дуже впевнено підтверджує Шашок. — Я під вечір тут їхав — нікого не було.

Справді, звідки тут узятися німцям, уже майже в глибокому запіллі полку? Батальйони далеко попереду, якби що, то вже давно зауважили б і вжили якихось заходів.

— І танк. Стоїть обложений кукурудзою. «Тигр»! — ніби не чуючи наших заперечень, у якомусь безтямному трансі бубонить своє зв'язківець.

Кротов з умисною простакуватістю в голосі питається:

— Танк?

— Танк.

— «Тигр»?

— Еге, мабуть, «тигр». Дуже великий.

— Знаєш, боєць! Якби ти був у моїй роті, я тобі показав би «тигра». Він тобі опісля кошеням здався б! — нахваляється Кротов і киває на мене. — Пішли! А ви тягніть зв'язок! Куди наказано. І щоб без паніки. Скоро!

Зв'язківці, одначе, все топчуться на місці. Від командирської впевнености рішучости в них, видно, не прибуло. Тихо перемовляючися, вони лишаються, а ми йдемо далі. Я починаю пильніше, ніж доти, вглядатися в нічний простір. Кротов пересуває на реміняці кобуру. Німці навряд чи зрозуміли що з цієї розмови, тихо плентаються по своїй колеїні. Старшина Шашок мовчки іде позаду. Він перший порушує нашу непевну мовчазну настороженість.

— Молодший! — звертається він до мене. — Ти тее, ось що . . .

Я дивлюся на старшину, він, зверху оглядаючись по боках, щось вирішує.

— Ти от що . . . Веди їх просто. А я . . . А я підскочу в батальйон. Забув одну річ.

«Що ж, підскакуй. Мені що? Тільки ніякої справи в тебе там нема. Просто ти наполохався, писарська душа», — думаю я. Кротов, недобре блиснувши очима, озирається, але мовчить. Шашок швидко повертає коня і з місця пускає його чвалом.

— Наклав уже . . . — чмихає Кротов.

— Що?

— Наклав, кажу, — голосніше повторює ротний. — Ну і дідько з ним! Без нього легше.

Німці, видно, все таки щось зрозуміли з нашої заклопотаности. Передній в окулярах, не обертаючися, щось буркнув іншим двом, і чорний з явним зацікавленням поглядає в темну далечинь. Намагаючися пильніше стежити за ними, я правою рукою намагаю ручку замка.

Так ми проходимо з кілометр чи більше. Назустріч ніде нікого, поблизу, здається, ніякого підозрілого руху. Кротов рішуче спльовує на сніг.

— Цим тиловам завжди чорти сняться. Такий уже на . . .

Він, видно, хоче сказати «народ», але на півслові завмирає і несподівано зупиняється. Я ледве не натикаюся на нього ззаду, і тут виразно, хоч і не зовсім реально (як у сні), бачу попереду людей. Чоловіка з п'ять їх стоїть у кукурудзі, вдивляючись в наш бік. Побіч темніє якась невиразна пляма — купа кукурудзи чи який куц? Трохи далі інша, а там ще й ще.

Але я так і не встигаю зрозуміти, що то. Я чую тільки, як до недоречности різко згинається біля мене Кротов. Потім з його грудей виривається якийсь приглушений крик, і старший лейтенант, низько пригнувшись, ніби хижак, кидається від мене вбік. Секунду я не тямлю, в чому справа. Мій збентежений погляд спрямовується в бік Кротова, і тоді я бачу, як один з наших німців ошаліло біжить у кукурудзу.

— Стій! Стій! . . . Ех ти! . . .

Це — Кротов. Кинувшись за німцями, він рве з кобури пістоль, але він якось зачепився й не виймається. Або мені це

здається... Кротов падає на коліна в сніг, пробує зірватися, і тоді перша тріскуча черга прошиває повітря. Я падаю на колеїну, тузюю ручку замка. Попереду в кукурудзі щось спалахує. Вибух тьюбає по обличчю снігом і засліплює. В останню мить в очу мигає рука Кротова з відставленим ліктем. У ній пістоль. Потім вогняна пляма засліплює. Однак на секунду я бачу над собою вирослі на півнеба, сплутані стебла кукурудзи. На них висить низький місяць, а під ним — дві постаті. Одна нерухомо лежить у колеїні, а друга, падаючи й зриваючись, біжить у кукурудзу, кудись убік від нас і від німців. «Утічуть!» — мигає в свідомості, і я, не приціляючись, натискаю на спуск. Автомат дрібно здригається, і це повертає мене до реальности. На руках і колінах я кидаюся на другий бік колеїни. Німець попереду так само схоплюється і, пригнувшись, широко скаче кудись поміж рідкими стеблами. Я глухо кричу: «Назад!» Він сполохано кидається в другий бік. Але я, скакнувши кілька разів, наздоганяю його й падаю майже побіч. Важко дихаючи, він лежить, оглядаючись на мене, й чекає. Одяг його й голова вкриті снігом. Я підношу автомат і лютим шепотом гукаю: «Назад!» Полонений хутко підводиться на коліна й повзе між стеблами кукурудзи. За ним, пригнувшись, рачкою я. Позаду виразно чути тривожне німецьке хардакання. Кротова нема. Мерзлі тугі кукурудзяні стебла плутаються під ногами, б'ють по голові. Але вони трохи ховають нас, і ми відбігаємо від того місця, де нас настигла черга. Нас тільки двоє. Той, у колеїні, так і не підвівся. Я навіть не знаю, котрий це з них, як не знаю й того, котрий повзе зі мною, і незрозуміло, де Кротов. На хвилину я затримуюся й слухаю. Здається, ми трохи відриваємося від німців, і тоді з кукурудзи рветься крик:

— Гальт!

— Гальт!

— Гальт, рус!..

І черга — одна, друга, дві разом. Ми падаємо й по сипкому снігу знову кидаємося вбік. Моя увага колеться надвое — одночасно я ловлю все, що загрожує нам ззаду, і не відпускаю від себе німця. Він крутиться, як вуж, повзе. І я так само кручуся, скулююся, повзу, щоб не відставати від нього.

У кукурудзі тим часом лунає один постріл з пістоля і потім знову приглушені віддаллю крики німців. І відразу ж мене приголомщує чомусь хрипкий, але злий вигук Кротова.

— Ні! Ні! Наволоч!

І знову слабій постріл з пістоля, другий. Третій, певно, накриває черга, і все там затихає.

«Що ж це? Як же це? Чому так?» — як трясця, б'є мене розпачлива думка. Викачаний до нитки в снігу, я розпластуюся між

мерзлим бадиллям кукурудзи. Передо мною лежить німець. Я тільки тепер пізнаю, що це той окулярник у мундирчику. Одначе окулярів у нього вже нема, він задихано сопе й широко моргає своїми водянистими очима. Я зриваюсь на ноги і тут таки присідаю від болю в стопі. Поранений! Збентежений, ще не усвідомлюючи в повній мірі, що сталося, я, одначе, виразно відчуваю: це непоправна, важка біда. Треба відразу ж щось робити, якось їй протидіяти. Моя нога помітно важчає, щось гаряче, навіть гостро пекуче розпливається по стопі. У чоботі хутко мокріє. «Ну, от і все!» — стискає серце прикра думка. Однак вона протверезує від страху, і я розумію, що небезпека ще не минула, що треба швидше викараскатися звідси.

Спершись на коліно, я ступаю пораненою ногою — чи ціла бодай кістка. Коли зломиться, тоді все пропало. Але нога, дякувати Богові, не підламується, тільки болить, дуже пече. Правда, біль, — не так важливий, біль ми якось витримаємо. Я схоплююся, пригнувшись, штовхаю автоматом німця, і ми залазимо у важкий масив кукурудзи.

6

Люди йдуть, ідуть, ідуть...

І я йду. Йду без мети, невідомо куди, назустріч теплій весняній ночі. Вечірня тиша високого погідного неба миром і добрістю вливається в зворушену душу. Дрібно розсипається музика «спідоли». Це передо мною рівно крокують, ніби пливуть у людському потоці, трое хлопців. Чорні вечірні убори, гостроносі черевики. Вельми дбайливо причесані шевелюри.

Я йду за ними й думаю про своє.

Тепер, по двадцятьох роках, можна судити по-різному. Хоч, признатися, я й досі толком не тямлю, як усе те відбулося. Можливо, відступаючи, німці навмисне залишили в нашому запіллі танкову групу. А може, наші частини самі обійшли її, щоб не затримувати темпів наступу. Вперед, не зважаючи ні на що, глибше у ворожий тил — було не писаним правилом кожної наступальної операції. А танки лишилися. Це найбільш вірогідне. Головне було оточити Кіровоград, поставити під загрозу розгрому десятки німецьких дивізій. Кому там турбуватися, що в якомусь місці нашого бойового порядку утворилася порожнеча, в яку залізли німці.

Для фронту це не було страшне, для армії так само. Дивізії було гірше. А от нам... Мені, неборакам-пораненим, як і заклопотано-безпечним тиловикам, це було питанням: жити чи померти.

Видимо, тоді я повівся все ж неправильно. Коли б знати, що буде далі, треба було криком кричати на весь степ. Надо-

кучати кожному начальству, не зважати, що могли поставити й до стінки, як панікера. Відомо ж, паніки на фронті боялися всі роки, починаючи з сорок першого. Стосовно неї були грізні накази, у тому числі й самого Сталіна. Підозра в панікерстві часом мала куди більш небезпечні наслідки, ніж реальна загроза з боку німців. Тому, як слід не з'ясувавши обстановки, командири до часу намагалися мовчати, сподіваючися, що начальству раніше донесе сусіда. Я ж у свідомому запалі несподіваної сутички про це тоді не подумав.

Людський потік з тротуару вливається у великий натовп на площі. Тут пам'ятник.

Хлопці попереду вправно й упевнено прокладають собі дорогу в натовпі. Ближче до пам'ятника. Там же вічний вогонь. Як звичайно, на могилі невідомого солдата. Ці слова завжди ріжуть мій слух, і я думаю: куди ж поділися відомі? Ті, що жили й воювали, погинули й поховані тут? З чиеї легкої руки так повелось, що невідомі захопили пріоритет у посмертній славі. Але чи не винне в тому недбальство живих?

На площі гомін і штурханина. Натовп стискається, подається вбік, пропускаючи до пам'ятника загін піонерів з прапорами. Лісовий дух хвої з вінків настроює на похоронний лад. Урочиста хвилина складання вінків. Людський гомін притихає. Гучніше гримлять марші з репродукторів. Біля пам'ятника чути якусь команду. Я думаю, чи не відбудеться мітинг? Хоч на мітинг щось не скидається — нема ні трибуни, ні організаторів. Дзвінким, добре поставленим голоском молода вихованка шкільної самодіяльності бадьоро читає вірш. Ніхто не забутий, ніщо не забуте. Гучно дзвенять над площею високі, повні оптимізму слова. Добре, дівчино!

Невідомо чого, я протискаюся між людьми до пам'ятника. Що я там хочу побачити? Скрізь — обличчя, обличчя, обличчя. На мене ніхто не звертає уваги. Тим ліпше. Я розумію, що знайти тут когось — безнадійна справа. Як голку в стозі сіна. І все ж лізу в середину. Гранітне підніжжя монумента завалене зеленню вінків. Скільки гілля хвої! На війні воно було супутником забитих у їх останньому шляху на землі. Його клали в могили. Часто замість домовин...

До вогню, одначе, не доступитися. Там піонери. Стрункі ряди білих сорочок і блюзочок. Яскраві червоні краватки. Вони салютують. Я зупиняюся в стисненій групі молоді. Хлопці і дівчата. Знову гостроносі черевики, закаблуки-шпильки. Пишні, плекані зачіски. І звідкись, з-під піджаків, з кишень — той розсип транзисторів:

А за вікном то дощ, то сніг,
І спати пора. Та ніяк не заснути...

Вони живуть своїм, куди більше їм близьким. І я їх розумію. Насамперед: проминуло майже двадцять літ. Багато хто нічого вже й не пам'ятає з того, що було в ранньому дитинстві. Багато з них народилися після війни. Війна для таких — абстракція.

З трудом я продираюся між щільними гуртами. Мені потрібен вічний вогонь. Нащо — сам не знаю. Хіба щоб наблизитися. У кожному вогні є незбагненна принада. Можливо, це інстинкт, вироблений у глибинах століть. У стародавніх вогонь був засобом життя, очищення й офіри. Тепер він символ вічного змісту. Мені хочеться тільки глянути на нього і тим приєднатися до пам'яті мертвих.

Не дуже ввічливо розсуваючи людей, я все ж пробираюся до обеліска. Правда, вогню майже не видно. Над хвоєю прозорими хвилями струмує гаряче повітря. У широкому мовчазному колі завмерли люди — дорослі й діти, чоловіки й жінки. Суворі погляди всіх скеровані в одну точку — символ великого змісту. Обличчя урочисто зосереджені. Вони вельми мудрі й вельми світлі, щі обличчя. Мені здається, я ніколи не бачив такими наших людей. Важко навіть повірити, що це звичайнісінькі обличчя, звичайнісіньких людей. Зрештою, тут ті, долю яких своїм важким тягарем причавила війна. Ледве розглянувшись, я вже все розумію.

Що ж, певно, я так само не буду тут зайвий.

Я витягаю голову з-за чиєїсь високої чорної спини і мовчки стою з усіма. М'якою позолотою поблискують карнизи й горорізьби пам'ятника. Навпроти, ніби мармурова скульптура, — нерухоме, скорбне обличчя жінки. Вона у великій чорній хустці, з-під якої вбиваються на чоло пасма зовсім білого волосся. Трохи далі, схрестивши на грудях руки, сидить інвалід у возику. І раптом я чую тихий голос того, що стоїть передо мною.

— Він який, вогонь? Справжній?

— Зовсім справжній, татку. Це з газу вогонь. Як на кухні в Кузьмичових.

Восьмилітній хлопчик смикає за руку чоловіка. Той, одначе, рівно стоїть, трохи схиливши голову.

— Великий?

— Великий, татку. Тільки вінками заклали — не видно.

— А вінків багато?

— Багато. На мазівський самоскид не вмістиш.

— Самоскид він як «студбекер», так?

— Що?

Хлопець не почув або не розуміє невідомого слова. Я пояснюю:

— Багато вінків. Певно, на повний «студер» з верхом.

Чоловік обертає на півоберта побите порохом, конопате обличчя.

— Дякую.

Будь ласка. Хоч і не треба дякувати. Жорстоко помічені війською, ми й так чудово розуміємо один одного. Ми — побратими однієї долі. І мені робиться добре тут, у цій тісній лаві. На цьому стихійному мітингові без промовців. Хлопчик з-під батьківської руки з зосередженою цікавістю оглядається на незнайому людину.

Одначе — доброго потроху. Здається, бажання задоволене. Яюсь внутрішньо просвітлівши, я починаю вилазити з натовпу. Усе ж вічний вогонь на пам'ять про тих, хто загинув — це чудово! Коли б тільки вічність його не виявилася занадто короткою.

Здається, стосовно увічнення невідомих я помилявся. Пам'ять невідомого воїна в нашій країні, як ні в одній іншій, багатозначна й символічна. Напевно, ніколи в минулому народ не втрачав стільки невідомих солдатів, як у останній війні. І до того, нікому не відомо, скільки матерів не дочекалися з війни ні синів, ні повідомлень про їх долю. І лежать вони в землі невідомі. Герої й негерої з невідомими людству покутами й невідомими подвигами, невідомими долями й іменами. Тож хай буде благословенний вогонь їм на пам'ять!

Я рішуче вибираюся з площі. Однак це не просто. Уздовж тротуару ряди людей. Хтось клацає «зорким». Жінка на витягнутих руках високо підносить дитину. Хай бачить і пам'ятає малий.

За тротуаром ряд червоних газувальних автоматів. Біля них також люди. Брязкнув мідяк, повільно гуде залізне нутро, і автомат акуратно відмірює свою порцію. Намагаючись не ступати в калюжі на асфальті, — шукаю склянки. Біля крайнього автомата, закриваючи один одного, щось чаклюють двоє. Уже немолді. На вигляд — колишні фронтовики. В обох у руках по склянці, але не виглядає, щоб з газованою водою. Той, що стоїть навпроти, перехопивши мій заклопотаний погляд, з фамільярністю підморгує:

— Одну хвилинку...

І ховає за автомат пляшку. Я спиняюся збоку й чекаю. Чоловіки тихенько цокають склянками. Один рослий, важкуватий, з буякового кольору обличчям. На його піджаку три ряди орденовських колодок. Два — Червоного прапора, по одному Олександра Невського й Вітчизняної війни. У другого, трохи молодшого, вилогу не нового рудого піджака важко відтягають дві Червоні зірки. Видно, пригвинтив спеціально для свята. Чоловіки з поспіхом п'ють. Крякнувши, заїдають сухою воблою. Старший, широкоплечий дядько, виразним жестом показує на мою ногу.

— Що, на війні?..

— На війні.

— Ну, а газівку п'єш! Чи не заробив? — похмуро поприкає він і питає: — Трахнуло де?

— На другому Українському.

— Сусіда. Я з Першого. А цей з Ленінградського, — з тріском ламаючи воблу, киває він на товарища.

Я чекаю склянки, а він по павзі нагинається по пляшку. Широка його дебела рука наливає більше півсклянки.

— Давай! За тих, хто хоче, але не може.

— Ну що ви!.. Я не п'ю.

Він, вочевидки хмеліючи, готовий обуритися:

— Як то не п'єш? Тоді ти не фронтовик. Ти — залізничник.

У нього повільні рухи, безумовно командирський тон, важкуватий погляд людини, яка знає собі ціну. Молодший, навпаки, весь час сміючися очима, гризе вставними металічними зубами воблу й підморгує:

— Давай, друже! За російських Іванів.

Мені зовсім не хочеться пити, але їх фамільярна категоричність обеззброює. Хібащо за Іванів. Молодший виділяє кавалок вобли, і я поспішно, захлинаючися, п'ю. Як і на фронті. Випадкова чарка серед незнайомих сусід-танкістів або мінометників. Правда, там не було й сліду ніяковости.

— Ну і все! — схвалює старший. — Упорався. А казав, не п'ю. В якому званні?

— Я?

— Ну, відомо ж, не я.

— Молодший лейтенант.

— Зрозуміло. Ванька-взводний.

— Еге. Правда, і ротним був.

— Я так само. До Берліну виріс на дивізійного.

Солоний шматок риби пече в роті. Настроєм хутко опановує хмільна легкість. З репродукторів гремить «Священная война». Побіч лізуть, тлумляться, штовхаються люди. Однак ми не звертаємо на них уваги. Мене починає цікавити старший. Але стосовно дивізійного він, здається, «заливає».

— На дивізійного, кажете? Занадто високо.

— Високо? Гадаєш, до дивізійного не добрав? Так? Ану, порахуй. Один комплект роти — двісті осіб.

— Залежно, якої роти.

— Якої! Штрафної, звичайно.

— Штрафної?

Я з новою цікавістю поглядаю на цього чоловіка. Плечем він прихляється до червоної стінки автомата.

— Ну й от. Двісті помнож на дванадцять. Дванадцять разів формувалися. Не рахуючи часткових поповнень. Дивізія!

Ну, може й не дивізія, але так само не мало. Я перший раз бачу людину, яка на фронті командувала штрафною ротою, і з

неприхованою цікавістю дивлюся на нього. Молодший розпечатує пачку «Біломору». Жінка в прозорій хустині, з мідяком у пальцях шукає склянки.

— Склянки вільні?

— Зайняті! — буркає старший.

— Пияки проклятущі!

— Цить, тітко! У нас поминки!

Тітка, одійшовши, погрожує:

— Ось покличу дружинників, тоді запам'ятаєте. У протверезник вас, алькоголіків!

— Що? Дружинників? Клич! Клич дружинників! — починає розпалюватися старший і погрозливо ступає до автомата. Молодший, блиснувши металічними зубами, хапає його за руку.

— Кузьмичу, спокійно! Спокійно, Кузьмичу!

— Що спокійно? — кричить Кузьмич. — Ідіть ви... Давай ще пляшку!..

Молодший дістає з-за пазухи ще пляшку, і Кузьмич вправно відкручує голівку. Руки йому трясуться. Горілка через край склянки летить на асфальт. Цим разом вони п'ють удвох і мовчки. Я думаю, що треба йти. Але Кузьмич, виплеснувши рештки горілки під ноги, підводить на мене почервонілі, невдоволені очі.

— Чого дивишся? Засуджуєш? Так? Засуджуєш? Дванадцять на двісті, думаєш, де? У землі. І думаєш злочинці? Дудки! З полону поприбігали. Не всиділи до кінця війни. От! Хто сьогодні герой? Берестейська фортеця і так далі! А я чотирьох з Берестейської фортеці на Сандомирському закопав. От! Тоді не питали, як у полон здався. Питали, чому не застрілився. Ясно? Ти, залізничник! — майже образливо закінчує він.

— Кузьмичу, спокійно! Тихо, Кузьмичу, — бере його за піджак молодший.

Кузьмич злими очима дивиться на мене. Здається, він уже забув, хто я, і готовий звалити на мене весь свій нагромаджений з війни гнів.

— Гаразд. Бувайте здорові! — кажу я. — Дякую.

Молодший хапає мою руку.

— Нема за що. Ти не ображайся. Знаєш, Кузьмич, він дуже добрий...

Я йду по тротуару і помітно шкутильгаю. Випивши, я завжди сильно накульгую. І я не ображаюся. Взагалі п'яні огидні. Особливо серед тверезих. Але цього «дивізійного» можна зрозуміти. Двісті на дванадцять! Мимоволі озвірієш. Особливо з часом. Коли все це устоїться й зміцниться в емоційній пам'яті. Тоді й замештаються криваві чоловічки в очах.

А Сахно? Чи бачить він своїх чоловічків? Тих, що погинули від нього й через нього?

Ні, я розмазня й боягуз. Треба було відразу ж затримати його, перевірити документи. Коли що, гукнути на допомогу людей. Стільки передумано про нього, а коли трапився врешті просто неймовірний, може, єдиний у житті випадок, я розгубився. Фронтвик, називається!

Горілка пече нутро, каламутить мою свідомість. Кортить щось зробити, на щось зважитися. А я бреду, куди ведуть мене вулиці. Спочатку по проспекту, потім на перехресті звертає за ріг. Незабаром людський натовп на тротуарі розріджується. Раптом спалахнувши, вгорі запалюються ліхтарі. Їх матові кулі, як парами місяці, тьмяно світяться вгорі за рідким ще листям лип. Мірою того, як темніє небо, вони розгоряються.

7

Нескоро ще ми виберемося через кукурудзу в чисте поле з порозкиданими там і там скиртами. Я прислухаюся: звідкись доносяться голоси. Але це здалеку, і не пізнаєш навіть, свої то чи німці. У чоботі хлюпає кров, руки дубіють на морозі. Рукавиця лишилася тільки одна, і та, мокра від снігу, не гріє.

Німець бредє позаду, натикаючися на кукурудяне бадилля, часами чіпляється за нього й падає. Без окулярів він, напевно, став зовсім сліпий, і я, стиснувши від болю зуби, час від часу покрикую на нього. В середині в мене все горить від втоми й знемоги, спина мокра від холодного поту, серце важко б'ється у грудях.

Що ж це сталося? Як же це? — не можу я втямити. Як же це ми влізли в таку пастку, як дали заманити себе в засідку? Відний Кротов! Мені то шкода його, то бере злість на нього. Зрештою, я лаю себе, комбата, старшину Шашка. Але що тепер зробиш? . .

Танки! Звідки вони взялися тут, і що мені, підстреленому, робити далі? Звичайно, треба якнайскоріше доповісти начальству. Треба вживати якихось заходів, не можна допустити, щоб у запіллі батальйону були танки. Це — розгром і загибель.

Але кому скажеш? Як на зло, ніде нікого з наших. Хоча б ті зв'язківці, вони помогли б. Тільки від зв'язківців давно вже й слід пропав. Навколо дрімотно лежить широкий простір степу, облитий яскравим світлом високого місяця, пересипається під ногами неглибокий сніг. Геть далі товпляться засніжені скирти. Нікому ніякого діла до нашої біди.

Я не можу стримувати гарячкової нетерплячости і все пориваюся бігти, щоб скорше натрапити на людей. Тільки нога моя все більше заходиться болем, я дуже шкутильгаю, і німець на чистому полі починає обганяти мене. Так ми добираємося до скирт, і тоді я бачу недалеко підводи. Глухо гуркочучи колесами,

вони помалу котяться кудись на край сніжного простору.

— Гей! Гей! — кричу я, відразу кинувшись підбігати. Ні, пропустити їх ми не можемо: це остання моя можливість, остання надія на порятунок від того лиха, яке нависло над батальйоном, а може навіть і над полком.

— Гей! Стій! Стій!

Передня котить собі, певно, ніхто там мене не чує, а задня, і правда, зупиняється. Але вона все ж далекувато, і я з усієї сили нестерпно довго шкутильгаю, розчовпуючи чобітьми м'який розсипчастий сніг. Мені все здається, що погонич не дочекається мене і от-от рушить за першим. Та все ж він терпляче стоїть, і ми з німцем добираємося до доріжки. У фурманці кілька чоловіка, всі мовчки й не дуже приязно вдивляються в нас. У мене від утоми захлинається серце.

— Там танки!.. У кукурудзі!.. — кажу я, підходячи до фурманки. Я тяжко дихаю, але намагаюся виглядати якнайспокойніше. Тільки це, видимо, погано мені вдається.

У фурманці мовчать.

— Танки! Німецькі танки. Розумієте? Де командир? Давайте до командира! — з запальною рішучістю жадаю я, врешті вилізши на дорогу. І тоді в фурманці хтось недовіжливо озивається жіночим голосом:

— Що, добре намахнуло? Може й контузія, га?

Ця нічим не прикрита іронія вибиває з мене рештки мого кволого спокою.

— Яка контузія!? Ідіть ви до біса! Танки! Розумієте, німецькі танки! В кукурудзі!

На підводі заворушилися, хтось опирається об плече погонича й зіскакує на сніг. Це, виявляється, дівчина у кожушку й шапці. Але я її не знаю, мабуть, фурманка не нашого, а якогось іншого полку.

— А ну, покажи голову!

— Та не голова! Ти ось ногу перев'яжи! В ногу ранило! — кричу я, втрачаючи терпіння від цього недоречного її спокою.

— У ногу?

— Еге! В ногу! Не віриш?

Я опускаюся в сніг. Стиснувши від болю зуби, щоб не завити, здираю з пораненої ноги чобіт. Там вельми мокро, і я перевертаю його халявою вниз — на снігу з'являється темна пляма крові.

Це, видно, переконув. Дівчина підносить голову і раптом замирає в подиві.

— Чекай! А то хто?

— Німець. Не бійся, не вкусить: полонений! — роздратовано ледве не кричу я. Нога нестерпно болить, мокрі пальці хутко німіють від морозу, я вже готовий зненавидіти цю «помічницю смерти» за її недовір'я й повільність.

— Давай на віз! — каже вона. Потім упевнено бере мене під руку і звично прикрикує на німця: — А ну, поможи! Чого дивишся, як Гітлер?

Німець несподівано розуміє і з незугарною делікатністю підхоплює мене під лікоть.

— Гарзд, ідіть ви! Я сам...

На одній нозі я скачу до воза. Там, виявляється, лежать на соломі ще двоє поранених. Один тихо стогне, одкинувши голову. Другий підвівся і запаленими очима на схудлому обличчі дивиться на мене.

— Отут, у куточок...

Дівчина з погоничем умоцують мене в самому задку фурманки. Потім вона спритно й туго перев'язує бинтами мою прострелену стопу. Але тут виявляється нова біда — чобіт на перев'язану ногу вже не лізе, та й біль такий, що немає сили витримувати це болоче обування. Марно помучившись з хвилину, я кидаю чобіт у солому. На снігу при дорозі лишається скривавлена онуча.

— Поццастило, — каже дівчина. — Ще б міліметр і — кістка пополам.

«Кістка, кістка! — мене дратує це її не потрібне тепер співчуття й марудливість. — Сам знаю — дополам... Кістка — не залізо...»

— Давай же хутчіше! — ледве не кричу я. — І німця посади!

— Нема куди! Хай біжить. Протрясеться.

— Протрясся вже. Останній. Другого ухокали. І Кротова! — раптом пригадую я, і мимовільний розпач заливає серце. — Ех, Кротов, Кротов!..

У який уже раз я не можу погодитися, що так несподівано й недоречно гине людина. Просто цього не можна до кінця зрозуміти. Щойно був з тобою побіч, сварився, їв, ішов. І ось його вже немає... І ніколи вже не буде. Дівчина, вмоцуючися на своєму місці побіч погонича, здивовано озиряється.

— Кротов? А що — Кротов?

— Забили. Що?..

— Кротова? Командира роти?

— Ну.

— А ти не брешеш, молодший?

Вона вперше насторожується, здається, перейнявшись моєю бідою й моєю тривоگوю.

— Тільки мені ще й бракувало брехати вам. Гони в полк! Танки он за кілометр! — кричу я. — Ти розумієш чи ні?

— А ти не кричи! Командир мені знайшовся! — гнівається дівчина.

Я благально дивлюся на неї й думаю: «Ну, не буду, не буду кричати. Тільки давай же хутчіше! Рідненька, миленька, чи як

там тебе назвати». Дівчина мовчки, з осторогою позирає в нічний степ, ніби вслухаючися, потім штовхає боязко притихлого погонича:

— А ну, поганяй!

І погонич добре гонить пару рухливих коней, з яких курить пара, і все озирається по боках. Фурманка то дрижить, рипить і підскакує на грудді нев'їждженої дороги, то зупиняється, застрявши колесами в сипкому снігу. Сидіти мені страшенно незручно, дубіє нога. Рана пече. Але й посунутися не легко ні на один сантиметр: я й так сиджу ледве не на самих ногах пораненого, який стогне, лається й з озвірілою ласкою благає дівчину:

— Катерино! Катю! Легше! Шкуродер ти, а не сестра... Легше! Ох!.. Ох, Катюшечко!..

Катя схиляється з передка, однією рукою притримує його голову і просить з тією незвичною на фронті пестливістю, яка завжди примушує отямитися:

— Милий, хороший мій! Ну, потерпи! Зараз уже. Зараз...

І тут таки, повернувши обличчя до німця, який стомлено дишає за фурманкою, кричить:

— Швидше! Німчура клята! Швидше!

Я мовчу, нічим не зраджуючи свого ставлення до цих її вигуків. І, мабуть, тому вона витлумачує:

— Якби моя влада, я б його — бігом прогнала до Берліну і назад. На Колиму б його, пса! За наші муки! Хай би померз, спокуютавав, що російський народ покутує.

Потім з твердістю людини, яка привикла, щоб її слухати, тихо кидає погоничеві:

— Поганяй!

І тут таки нахилиється до пораненого:

— Потерпи вже. Потерпи, миленький!

Я й сам ледве витримую, нога не тільки болить, а ще й дуже мерзне під полою шинелі. Треба тільки якось витримати до села. Там штаби, командири, вони щонебудь придумають.

8

Село з'являється несподівано. На місячній білості під горою — довгий розкиданий ряд білих мазанок. Біля них загородки з плотів, зарості вишняку на межах, там і там мирний поблиск віконець, гуркіт машин і голоси. В селі свої. Правда, мене трохи дивує така мирна ідилія під носом у німців. Але це ж заплілля. Полки, видно, наступають не погано, попереду танки, артилерія: чого тут боятися?

Дорога стелеться вниз, торохтить, гуркоче фурманка, у Бога, Христа й матір лається неборака поранений. Навіть другий, спокійніший, підноситься на лікті з-під шинелі, і на його білому,

неприродно заштитеному обличчі відбивається гримаса муки. Катя на передку заїкуватим від стрясання голосом заспокоює:

— Зараз, зараз, рідненькі... Зараз...

Ми спускаємося по схилу і, трохи тихше проїхавши коротеньку, обсажену вербами греблю, повертаєм у вулицю. Однак по вулиці не пройдеш: попереду довжезним кузовом перегородивши дорогу, гуркотить величезний «студбекер». Шофер, прочинивши дверцята, наполовину висувається з кабіни і помалу суне назад. Біля плоту спиною до нас звивається хтось у кожушку і охриплим, знервованим голосом командує:

— Ліво керма! Ліво! Ще ліво! Давай, давай!..

«Студбекер» сунеться в занадто вузькі для нього ворота, тяжкими колесами вдавлює сніг, і раптом обмазаний глиною пліт з хрустом лягає на землю. Чоловік у кожушку змахує кулаками.

— Куди даєш? Куди даєш, собачий сину! Де твої очі? Де твої очі, питаюся?

Він з люттю підскакує до кабіни, здається, от-от кинеться на шофера. Але не кидається, і шофер, на диво спокійно для такої ситуації, басом відповідає:

— У лобі очі, товаришу капітане.

— У лобі? — дивується капітан. — Хіба вони в тебе в лобі? Давай уперед!

— Стій! — кажу я, підїхавши.

Погонич притримує коней. Катя зіскакує з передка.

— Товаришу капітане!

Капітан не чує, чи не хоче чути. Відступивши на крок, він знову командує шоферові:

— Вперед і право керма! Ще, ще право! Давай, давай!

— Капітане! У степу танки! Кому доповісти?

Катя щільно підходить до командира. Я злажу з підводи й на одній нозі так само скачу до нього.

— Товаришу капітане! Там німецькі танки! — сподіваюся я збентежити його цим повідомленням. Але капітан ніби й не чує.

— Право! Ще право! Так, так! — капітан присідає, зазираючи під кузов машини. «Студбекер», воркнувши, починає вїздити в двір.

— Що? Танки? Багато? — і відразу ж до шофера: — Давай, давай! Проїшло! — з полегшенням оголошує він і тільки тоді ніби вперше зауважує мене з Катею.

— Танки німецькі! Ви чуєте? — кричить Катя. — Ось як ударять, буде вам тоді «давай, давай».

— Що? — дивується капітан, і захриплий голос його знову робиться лайливий. — А що ви мені кричите? Я що, — ІПТД (розвідчий протитанковий дивізіон — ред.). Ідіть в артполк і доповідайте. Мені наказано, я ДОП (дивізійний обмінний пункт — ред.) розвантажую.

Він розвантажуює ДОП! Ось вони як уріжуть до ранку — буде тоді ДОП!

— Товарищу капітане!

Катя махає рукою.

— Та ну його, молодший!

Вона вскакує в передок, я звалоюся в фурманку. Погонич огріває коней і, об'їхавши «студбекера», ми мчимо нічною вулицею. А в селі так по-вечірньому утульно й мирно, що мені аж страшно робиться. Я вже передбачаю, чим може скінчитися ця ідилія. Ні, що б не було, треба знайти командирів чи штаб.

В одному дворі, щільно притиснутий до стіни, стоїть «вілліс», біля якого мовчки порпаються двоє, — мабуть, знімають своє майно. Де «вілліс», там завжди начальство, і тому, зауваживши машину, Катя відразу спиняє фурманку.

— Сиди, молодший. Я сама.

Я лишаюся на возі, а вона біжить у двір і щось тлумачить тим двом. Невдовзі вони всі виходять на вулицю і йдуть до фурманки.

— Ось молодший лейтенант наткнувся... Командира роти забили, — каже дівчина й змовкає, з надією поглядаючи на чоловіка.

Я так само вдивляюся в нього, — цей високий, підперезаний по шинелі мужчина, на плечах широкі з двома пасками погони. Інших знаків там не видно, але він у вушанці: майор або підполковник.

— Де ви бачили танки? — спокійно звертається він до мене.

— У степу, товарищу підполковнику. — (На всякий випадок я беру більше з можливого, за це не ображаються). — Кілометрів три звідцїля. Штук з дванадцять стоять цівками сюди.

— Ви гадаєте, це німецькі?

— Німецькі, — кажу я. — Нас обстріляли. Командира роти забили. Ми ось ледве втекли з полоненим.

Підполковник мовчки оглядає мене, потім німця, який терпляче стоїть коло фурманки і трясеться від холоду.

— Так. Добре. Можете їхати, — поміркувавши, каже командир.

Біля нього мовчки чекає другий, у ватянці, — мабуть, шофер або ординарець. Мало що тямлячи в цьому дозволі, я питаюся:

— А куди полоненого здати?

— Полоненого в Іванівку. Згідно з розпорядженням командуючого, збірний пункт для полонених в Іванівці.

— Так тут усі поранені, — каже Катя, — Візьміть ви німця.

— Ні, відставте в Іванівку, — спокійно, але з неухильною твердістю каже командир. — І, до речі, повідомте там про танки. Скажіть, підполковник Стах послав, — несподівано наказує він.

От тобі й маєш! Ми — їм, а вони нам. Домовилися! Отримали наказ! Підполковник з тим, що у ватянці, відходять з дороги під стіну хати й закурюють. Ми стоїмо на місці й збентежено поглядаємо на них. Чути, як той другий стишено пропонує начальникові:

— Мабуть, треба змиватися... Ну їх до біса, ті танки. .

Я не чую, що відповідає підполковник. Вони хутко вдвох ховаються в дворі, і тоді я лаюся. Щось у мені надривається. Витримка моя на цьому урвалася, я готовий обуритися й кричати — що ж це робиться? На возі стогнуть поранені. Катя так само лютує:

— Тиловики кляті! Концентратів об'їлися — не проб'єш! Хоч рятуй кричи!

— Поганяй! — кричу я на погонича. — Поганяй!

Погонич знову жене. Мене охоплює нетерпіння — чорт з ними, поїдемо в Іванівку! Тільки де ж вона, та Іванівка? Як її знайти вночі, і скільки на те піде часу! А тут ще два небораки на підводі!.. І німець, що трухикає ззаду. І моя мокра від крові нога, яка вже задубіла й німо болить від рани й морозу...

На повороті вулиці ми ледве не збиваємо з ніг кількох бійців. Рятуючися від коней, вони, лаючись, стрибають на призьбу хатини. Один притискається до плоту, і з гарної цигейкової шапки на голові, а особливо з торбинки при боці, я пізнаю в ньому командира. Я хочу зупинити фурманку, але вона зупиняється сама — це він зі злості хапає за оброті коней і завертає фурманку поперек вулиці.

— Стій!

Голос його лютий, удавано-нетерплячий, здається, така зустріч зовсім не до речі. Але тепер це мене мало турбує: що там делікатність, коли в запілля прорвалися танки! Я хочу йому кричати про них, та він випереджає мене:

— Хто ви? Чия підвода?

— Та поранені! Не бачите хіба? З батальйону Шароніна, — відповідає Катя.

— Товаришу командире, — кажу я. — Треба якось передати в штаб, у розвідвідділ... Комдивові. У степу недалеко танки. Німецька засідка.

Командир усе це похмуро вислухує, підходить до воза, заглядає в нього і, ніби не чуючи моїх слів, тоном, який не допускає заперечення, наказує:

— Злазити всім!

— Ти ви що? — схоплюється на передку Катя. — Ви що: тут таять поранені!..

— Санінструктор, так? До мене, санінструкторе! Ви, поранений, так само! — не звертаючи уваги на заперечення, звертається він до мене.

Звідкись біля нього з'являється автоматник, тепер їх уже двоє. Командир стоїть на два кроки від мене, грізний і неблаганний, як генерал. Я вдивляюся в його плечі, намагаючись визначити звання, але там нічого не зрозумієш. Угорі сяє місяць, і мені не видно його обличчя, затіненого шапкою. Але я вгадую, що це обличчя не обіцяє добра.

— Повторюю: санінструктор, ви — з забінтованою головою, погонич і ви, — киває він у бік німця, — ідіть за мною.

Нічого не вдієш. Катя перша зіскакує з передка. Неохоче залишає своє місце погонич. Тримаючися за ребрини фурманки, злажу й я. Командир ступає наперед.

— Марш у помешкання!

Я думаю, що це безглуздя — не більше. Куди він нас поведе, і що ми йому тут зробили? І я хочу витлумачити:

— Ви розумієте: танки. Ми спішили доповісти. За якусь годину вони можуть бути тут.

Командир оглядається.

— І попрошу помовчати, поки вас не питають...

— Ну, пішли, подумаєш! — зі злісною рішучістю каже Катя і йде у двір. За нею тягнеться погонич, потім німець. Я, тримаючися за пліт, на одній нозі скачу слідом. Біля фурманки з двома пораненими лишається автоматник.

Командир веде всіх через двір, потім у темні сіни і відчиняє двері в хату. На прилавку тьмяно горить каганець, вікна завішені якимось шматтям. Кілька малих полохливо кидаються на під, і незабаром з-за комина з'являються їх полохливі й зацікавлені мордочки.

— Прошу документи! — каже начальник, підходячи до каганця. Я вдивляюся в його плечі — от тобі й маєш! Тільки капітан, а постава ніби генеральська — не менше... Стільки затято удаваної суворости!

— Прошу! — з готовістю, але й з стриманим викликом каже Катя і лізе за пазуху.

Стримуючи в собі недоречний тут гнів, я намагаю під шинелею нагрудну кишеню і дістаю своє посвідчення. Наш погонич, досить літній, з селянським обличчям дядько, без поспіху розперізується і довго порпається, поки знаходить у нетрях свого одягу загорнуту в папір червоноармійську книжечку. Хвилину капітан мовчки вивчає наші документи. На його чорнявому обличчі — суцільна суворість службіста. Врешті він підводить обличчя, обводить нас пильним підозрілим поглядом і зупиняється на четвертому — німцю.

— А ви хто?

— Це німець, — кажу я. — Ми ведемо його на збірний пункт. В Іванівку.

Я думаю, що він зараз таки причепиться до мене й полоненого, документів на якого в мене нема ніяких, а його лишилися в батальйоні. Мабуть, тому винен я. Одначе хто думав, що моє конвоїрство обернеться таким чином! Але капітан, здається, не має наміру надто чіплятися до полоненого і складає докупи наші папери.

— Де ви бачили танки? — питає він мене, похмуро стоячи над самим каганцем. Виразним жестом він засовує руки в кишені шинелі.

— У кукурудзі. За три кілометри звідціля.

— Кому ви про це доповіли?

— Та тут доповіси! . . . — з запалом випереджає мене Катя. — Тут у вас всі мужчини мішком прибиті.

Вона так вільно й незалежно тримає себе перед цим придирою-капітаном, ніби він зовсім і не начальник. Я, на жаль, так не можу і скулено стою, прихилившись до лавки й підігнувши свою прострелену ногу.

— Двом чоловікам доповідали, — кажу я. — Капітанові з ДОПу й одному підполковникові.

— Так от зарубайте собі на носі, — суворо каже капітан. — Щоб більше ні слова! Зрозуміли? А то — паніку мені розпустили! Як у сорок першому. Я вам покажу танки! — закінчує він недоречною погрозою.

— До чого тут паніка! — сварливо каже Катя. — Ми доповідаємо. Що ми, на всю вулицю кричимо, чи що? Та тут у вас хоч голоси — ні до кого не дійде . . .

Капітан вислухує її слова й залишає їх без жодної уваги. Звертається до мене самого:

— Ви зрозуміли, молодший лейтенанте? А тепер марш звідсіля! — похмуро наказує він і трохи м'якше додає: — У третій від церкви хаті збір поранених.

Він віддає наші книжки й опускає руки по швах.

— А полоненого? — питаюся я. — Візьміть у нас полоненого. У мене ось, нога . . .

— Я не конвоїр! — відповідає капітан. Я розгублено стою, починаючи розуміти, що й від цього більше нічого не здобудеш.

Помовчавши, ми нерішуче повертаємося до порога і через темні сіни, мацаючи холодні стіни, вибираємося надвір. Морозний сніг поришує під ногами.

— Ну і чорт з ним! Поїхали! Про тих треба подумати. А то загнуться, чого доброго, — каже Катя і прямує до фурманки.

9

Що робити далі — хто його знає? Мабуть, треба б насамперед пригасити свою гарячковість, охолонуту нутром, заспокоїтися чи помиритися з тим, що сталося. Знову ж щось треба робити з моєю ногою, стогнуть у возі поранені, волочиться цей полонений... Та й що я ще можу зробити в такому стані — чи не досить уже доповідати, чи не надмірна така моя схвильованість? Ще справді назвуть панікером і заарештують. Невже ж ці командири, з якими я зустрічався, не зроблять нічого? Усе ж тут, мабуть, є якийсь зв'язок, повідомляти, кому треба: вживуть які заходи проти тих танків. Не може ж так бути, щоб така обставина нікого не схвилювала. А може, командування вже знає про все це? Може, так і було передбачувано в плані операції? Тоді даремно я так непокоюся, галасую, ніби якийсь панікер. Тоді, мабуть, треба б перш за все перев'язатися як має бути, та обігрітися, та збути кудись цього німця. Тільки куди його дінеш?

Хата, де розмістилася санчастина, зустрічає нас привітним вогником у двох вікнах (третє, вибите, заткане оберемком соломи) і — піснею. Хтось на все своє захрипле горло натужно кричить під не дуже доладний басовитий гул кількох струн гітари:

Шаланды, полные кефали,
В Одессу Костя привозил,
И все биндюжники вставали,
Когда в пивную он входил.

Знаку чи прапорця на хаті ніякого нема. По подвір'ю так само не можна пізнати, що тут санітарна частина. Але, як казав капітан, ця третя хата від церкви, що здала скромно відсвічує білими стінами, і Катя спиняє коней. Погонич зіскакує на сніг, злазить з передка Катя. Я так само викульгуюся з фурманки, киваю німцеві: «Ком!» і на одній нозі скачу до відчинених у сінці дверей. Полонений боязко йде побіч. Катя намацує в сінцях клямку.

Пісня відразу обривається. У куті й на причіпку лихоманково блимають вогоньки двох «катюш». Угорі клубочеться шар диму, а по кутах — не подоланий каганцями морок. Різкий дух свіжих бинтів, крові й прокислий дух шинелей шибають у ніс, даючи тим переконатися, що хатою ми не помилилися.

— Братва, рама! До сховку! — по секундній павзі в фальшивій тривозі вигукує чийсь голос.

Слідом за Катею я пропускаю німця й перескакую поріг. Першим впадає в око, певно, той самий гітарист. Витягнувши на ліжку біля порога обкручену бинтами ногу, він завмирає з гітарою в руках і, зблизнувши свавільними очима, впирається по-

глядом у Катю. У куті на соломі сидять ще поранені. Хтось ледве не до пояса сповитий бинтами — і груди, й голова, й обличчя — мабуть, обгорілий.

— Дурний! — кидає Катя до гітариста. — Чого галакаєш? А ну, встати! Хто старший?

Гітарист, не випускаючи гітари і не зрушуючи з місця пораненої ноги, усім тілом обертається до Каті. Під накинutoю на плечі курткою десантника тихо побрязкують медалі. На столі замирає велика зламана тінь.

— Відставити! Уже навставалися! Тепер усе! Крапка! Амба!

— Хто старший, питаюся?

— Старший? Був та весь вийшов. До начальства. Хочеш — буду я?

— Обійдемося без такого. А ну, злазь! — Катя безцеремонно тузує його за рукав. Куртка сповзає — на погонах сержантські нашивки. — Тут важких положимо. Де санітари?

— Стий, рижа! Не чіпай! Я контужений! — з блазеньським виглядом придурюється гітарист і, змінивши тон, з силою б'є по струнах. — Санітари! Гей санітари!

Звідкілясь з-за перегородки, відхиливши коц, виходять двоє в непідперезаних шинелях. Один високий і худий, другий низенький — обидва літні, рахманні, видно, недавно мобілізовані дядьки.

— Внести важких! Та швидко! Давай носилки!

— Внести! — видно, вже відчуваючи себе начальством, наказує гітарист і тицькає на санітарів пальцем. — Ти й ти! Цей їхній допоможе, — показує він на полоненого і раптом збентежено моргає очима. — Ого, Гансик! Братва, Гансик! Ййбогу! Айн, цвай, — бігерфляй... Ком!

З кутів усі обертаються до порога. Оббинтований неприродно випростується, ногами скидає з себе кожущок і викидає наперед руки, так само завинені по лікті бинтами.

— Німець? Зараз же коцнути! Коцнути к чортовій матері! — з надривом викрикує він. Другий, що лежить побіч, щось примовляючи, прикриває його кожущком. Сержант хутко зіскакує з ліжка і, несучи перед себе випростану товсту, як поліно, ногу, підступає до німця.

Я попереджаю:

— А ну, спокійно! Це полонений.

— Ну, звичайно, спокійно. Пощо поспішати. Устигнем! — з недоброю кривою усмішкою каже сержант і з нарочитою поважністю бере німця за кінці відкладного ковніра. — Він же добрий. Він же свідомий. Гітлер капут? — уїдливо питає він.

— Гітлер капут, — не дуже впевнено, але з готовістю погоджується німець. Сержант, усе з тією ж посмішкою на обличчі, обертається до інших.

— От бачите! Він добрий. Знайшов учора нашу афішку, що перед наступом кидали, прочитав і перевиховався. Люблю перевихованих гансиків. Трофейчики, звичайно, всі вичинили. Ур нема? — миролюбно питає сержант і впевно мацає німця по порожніх, уже обвислих кишнях мундира. — Ну, звичайно...

Сержант глузливо смікає за довгий дашок німцеву шапку, яка туго налазить тому на очі, і йде назад до ліжка. Німець без образи поправляє шапку, а я перехожу від порога і опускаюся під стіною на край соломи. Більше тут нема де сісти. На єдиному ослоні при стіні хтось лежить, лежак дістануть тяжко поранені. Гітарист укладає ногу на край ліжка і бере гітару.

— Я так думаю, — каже він до мене, безладно затренькавши струнами. — Який сенс німцеві воювати з нами? Ну, що користи: увірветься коли в траншею, що він знайде? Фігу. Хібащо онучу брудну на бруствері. А в них! Ого! Скільки в них барахла різного лишається. Як так, коли наказ «Вперед», лечу, як скажений. А що? Сподіваєшся на трофейчики? Схопиш, а в них вошей багато, холера!

З відчинених дверей шугають хмари холоду — санітари вносять поранених. Катя вкладає обох на лежак, укриває дірявими шинелями.

— Полежте до завтра. Уранці відправка в шпиталь. Доктор сказав.

Один з них, певно, вже доходить — очі напівзаплющені, ніс загострився, з опалих грудей рветься важкий пузиристий хрип. Другий переривчасто стогне, змагається з муками і, повернувши набік голову, неухважно оглядає людей.

— Братку, скрути потягнути, — каже він до сержанта. — У кишні там, братку... І папір...

Сержант з готовістю відкладає гітару.

— Коли ласка, батьку. Це можемо. Поки руки цілі. Звідки будеш, земляче?

— Воронізький я.

Поранений робить рух щелепами, ніби ковтає слину. Погляд його неспокійно блукає по темній стелі хати.

— Ну, так зовсім земляки... Що Воронеж, що Ростов — одна Росія. На, потягни, полегшає, — з добрістю запевняє він і питає: — Піхота?

— Піхота, — видихає з натяжку поранений і засмаглими губами знову ловить цигарку.

Німець ніяково тупцює біля печі, не знаючи, де приткнутися. Він поводить розважно, трохи боязко. Я відчуваю це й кличу його до себе:

— Ком! Іди сюди. Нічого стовбичити.

Він розуміє і, підбравши довгі ноги, незугарно сідає побіч на

земляній підлозі. Очі його тривожно ковзають по мені, по сержантові і зупиняються на його гітарі. Катя біля причіпка при тьмяному світлі «катюші» порпається в медичній торбі — рихтує ліки. Сержант з силою щипає басову струну і невлад, фальшиво починає заспів солдатської пісні:

Первая болванка попала в бензобак . . .

— А ну, припини своє теревенкання! — суворо кидає від причіпка Катя.

Хтось з кута добродушно перечить:

— Хай грає. Може, біль трохи заглушить.

Сержант енергійно відкашлюється, збираючися заспівати, як не ліпше, то в усякому разі голосніше.

Первая болванка попала в бензобак,

Вылез я из танка сам не знаю как . . . —

знову фальшиво починає він, видно, розуміє це і, зустрівшись з поглядом німця, злісно обриває заспів.

— Чого баньки вирячив, фріце? Не подобається? Хіба можеш ліпше? Що взагалі можеш, фріцівська мордо?

— Немножько, — раптом виразно вимовляє німець і простягає руку до гітари. Сержант, набичивши голову, з півхвилини дивиться на нього з лютою збентеженістю. Ніби вирішуючи, чи варто серйозно брати його просьбу.

— А ну, а ну! Уріж . . . Подивимось, що ти вмієш. Ну! Давай! Дми! — несподівано вирішує він і віддає гітару.

Німець делікатно бере її, уможує на колінах і, тихенько перебираючи струни, лівою рукою підкручує шурупи. У куті знову схоплюється забинтований. Він нічого не бачить і крізь ледве стримуваній біль кричить з розпачем у голосі:

— Ага, фріц? Це фріц? Чому ви його не заб'єте? Забийте фріца!

Той другий, його сусіда, підводиться і легенько, як малого, кладе його на спину.

— Гаразд, тихо . . . Я його сам. Ви почекайте . . .

Очі цього чоловіка з-під насуплених брів при непевному світлі «катюші» недобре блискають у бік німця. Обгорілий корчить-ся в муках, стогне, заціпивши зуби. У хаті, одначе, на нього не звертають уваги.

Німець повільно настроює гітару. Ми всі з затаєною цікавістю дивимось на нього — все ж не часто бачиш, як фашист управляється з музикою. Цікаво, що в нього вийде! У сержанта на вузьколобому обличчі вже не посмішка, а притаєна до часу погроза. Мені здається, коли німець чимось не догодить, то йому

вже не пробачать — доведеться тоді боронити. Тяжко поранений на ліжку повертає набік своє зблідле обличчя і з мученицькою нетутешністю в півзаплющених очах так само сочить за німцем. Все ж він чекає чогось, і це чекання на коротку мить ніби приглушує його муки. З дівочою цікавістю коротко озирється від припічка Катя і хмуриється. Чомусь я починаю хотіти, щоб німець справді заграв щось непогано. Мимоволі я хочу співчуття до нього в цій хаті. Все ж таки він «мій» німець.

І справді, він хутко підстроює гітару і трохи притишено, але легко й спритно бігає по струнах. Простенький, усім відомий мотивчик, як струмок, розливається по хатині:

Синенький скромний платочек
Падал с опущенных плеч . . .

Оце диво! От тобі й німець! Грає наше, російське, як справжній завзятий русак. І поранені, дивись, затихли всі, жоден не мовить слова — слухають. Сержант з самого початку втрачає свій погрозливий намір. Хтось у куті притишено зідхає, опісля схлипує — ого, плаче! Це, здається, обгорілий. Ну, але що зробиш. Що ми всі тут, у цій хаті, можемо зробити, крім того, що витримувати свій біль. Хто більше, хто менше, хто на день-два, хто на багато місяців. Попечене ж болітиме до самого кінця, поки не заживе — нема гіршого болю від опеченого. Тепер нам одне — треба зникати до болю, думаю я. Там, у степу за Кіровоградом, наступають, оточують, відбивають атаки, визволяють села й містечка, а ми тут — суцільна концентрація болю. І як досі не додумалися використовувати його енергію, акумулювати, консервувати, перетворювати на інші види? Скільки її, нелюдської й болючої, пропадає безслідно у цій війні! На жаль, тепер, як і тисячі літ на землі муки — особиста справа кожного. Тому плач, вояче, не соромся. Кажуть, від плачу стане легше! І не чіпляйся до німця. Дідько з ним, хай живе, все ж і він — людина. Бач як грає . . .

Німець тим часом кінчає грати. Сержант збентежено подається назад, зручніше вмощується на ліжку в ногах пораненого і зсуває на чоло пом'яту, з розтопиреними вухами шапку.

— Здорово, шельма! Нічого не скажеш!

— Добре шпарить . . . — стримано схвалюють у куті. — А ну, ще щонебудь!

Німець легенько торкає пальцями струни, пробуючи їх звучання. Сержант подобрілими очима розглядає його зверху. Видно з усього, цією грою німець похитнув їх звичну грубувату самопевненість і розбудив почуття звичайної людської цікавості.

— Ти хто? Фашист? — питається він, вглядаючися в німця. — За Гітлера?

— Гітлер капут! Гітлер пльохо, — швидко відповідає німець звичною фразою.

Я поглядаю на нього й відчуваю, як щось у ньому змінилося, ніби ожило. Погляд набирає природности й перестає бігати по обличчях. Стишена увага росіян заспокоює його.

— Оце я розумію, — каже сержант і безцеремонно, але без погрози ляскає його по плечу. — Що, сам здався? Сам плен ком?

— Я, я. Сам, — стверджує німець.

— Правильно. Схвалюю. Дай п'ять. — Сержант коротко стискає за лікоть його зайняту гітарою руку і вже зовсім дружесно пропонує: — А ну, вріж ще щось! Ну оцю: «На позицію девушка провожала бойца...»

— Огонек! — здогадується німець і швидким горловим голо-сом без слів закінчує мелодію. Задоволений його кмітливістю, сержант схвалює:

— От, от!

Незабаром німець зовсім непогано грає «Огонек», і я тільки дивуюся його здібності до наших пісень. Сержант хрипко підтягує, а мене горне в солодкий, млявий, липкий сон. Я відчуваю: не треба піддаватися йому, мало що... Тривога в душі якийсь час змагається з сном, але невдовзі, здається, він усе ж долає все — і клопіт, і тривогу, і мій біль у носі...

10

Щось мене непокоїть, болюча тривога, я підсвідомо впадаю в спокійну млявість забуття, де нічого і — сон... Але це щось міцніше за мене, за втому, воно вириває мене з солодкої відсутности і я прокидаюся. Тільки де я? Якись люди, тривожний гомін, далекі й близькі голоси. І раптом кризь сонну безтямність проривається одна фраза, яка відразу вертає мене до тями:

— Молодший! Гей, молодший! Твого німця забирають...

«Німця? Якого німця?.. Ага! Це ж я в санчастині». Я підводжу важку голову. Насупроти — в хаті, усе в тому ж присмерку «катюш», «мій» німець і обабіч нього двоє: один у шинелі, другий — у козушку.

Це Шашок і Сахно.

Сахно обертається на голос, потім — до мене. На його виголеному обличчі під низько насунутою на чоло чорною кубанкою суворо завзятість невмолимого виконавця закону.

— Ви куди? — захрипло кажу я. — Це — полонений.

— Молодший, не давай! Хай самі в полон візьмуть, — під'юджує з ліжка сержант. Сахно суворо оглядає його.

— А ну, замовкнути! Вас не питають, товаришу сержанте! — І до мене — трохи тихше, але все тим же тоном наказу: — Васі-левічу, ходімте з нами!

— Куди він піде? У нього нога!

Це — Катя. Вона тут таки, за їхніми спинами, у миготливому світлі «катушці». Я бачу її світле, розсипане по голові волосся і, не розуміючи ще, в чому справа, але відчуваючи, що мені не треба піддаватися цим двом, кажу:

— У мене нога. Ось.

Сахно скидає на мене недовірливим поглядом, але більше ні слова не каже і обертається до німця.

— А ну, вег!

Шашок відчиняє двері. Сахно легко пхає в них полоненого, який вочевидки міниться на лиці і, ні на кого не глянувши, виходить.

Взяли — хай, мені його не шкода, тільки розв'яже руки. Однак, пораненим, яких, до речі, прибуло в цій хатині, самоправство цього чоловіка чомусь не подобається.

— От тобі й награв! Треба б сидіти та сопіти у дві дірки.

— Повели і шльопнуть . . .

— Факт, шльопнуть.

— А хто це? — наївно питається хтось з кута. Йому, однак, ніхто не відповідає. Катя від порога махає рукою, даючи тим знак замовкнути. Усі насторожено прислухаються, я так само. У сінцях чути якусь вовтузню, через щілини в дверях мигає світло ліхтарика, доносяться стиснені голоси:

— Повернися, скоро!

— Тримай!

— А ну, подивимося в чоботах . . .

— Кишені обшукав? ! .

— Порожні. Усе обчистили.

— Гаразд. Дідько з ним . . .

Сержант крутиться на ліжку й плюється.

— Стервятники! — півголосом лається він. — Якби моя влада — я б їх . . .

Катя натягає на голову шапку і підперезує кожушок. Її очі несхвально косяться на сержанта.

— Чия б гарчала, а чия — мовчала. Сам такий.

— Я такий? Я не такий! — розпалюється сержант. — Я кров проливав. Коли що — я кров'ю плачу. А ці? . .

— Гаразд, мовчи вже. Наплатився . . .

Кругле рябувате сержантове обличчя розпливається в жартівливій усмішці.

— Ти мене не чіпай, рижка . . . Я лютий і контужений.

— Хамло ти! — просто оголошує Катя, виразно ворухнувши руськими бровами. В очах її, однак, грайливість. Видно з усього, цей шорсткий десантник, всупереч усьому, їй подобається.

— Рижка! Ех ти! . .

Сержант робить блискавичний випад, хапаючи Катю. Але

вона з виляском б'є його по парусиновому рукаві куртки і всміхається.

— Одчепись, хамло!

Вона проривається до дверей, але не встигає вийти, як двері відчиняються. На порозі знову з'являється німець, за ним уходять ті двоє. Кубанка в Сахна зухувато зсунута на вухо, колючий погляд підозріло бігає по обличчях людей, ніби говорячи: «А ну, що ви тут без мене думали?» Мигнувши сюди-туди ліхтариком, він підступає до мене.

— Ви що, зовсім не можете? І встати не можете?

— Ні, чому...

— Тоді встаньте.

Я трохи дивуюся, нащо йому здався, і пробую встати. Нога чомусь обважніла, пов'язка набрякла кров'ю. Десь у глибині рани смикає, — здається, цієї ночі перев'язати її не доведеться. Але куди це він мене поведе?

— Зброю брати?

— Не треба.

Я кладу на солому свій ППС, який мені, одноногому, досить таки заважає, і опираюся об чийсь шинельну спину. Сахно непевно мигає ліхтариком по обшарпаних стінах мазанки. Яскравий кружлячок світла спиняється на завішеному коцом проході.

— А ну, пройдімо туди!

Слідом за ним, хапаючися по черзі за лежак, ослін і стіну, я доскакую до перегородки. Капітан одхиляє коц і, посвітивши ліхтариком, проганяє звідси двох сонних пораниених. Ми зупиняємося коло заставленого селянським посудом столика. Сахно кидає Шашкові:

— Давай світло!

Шашок з жвавістю пильного підлеглого хутенько вносить «катушу», обсипану біля гнота сіллю. Ставить її на перевернуту миску і звично примощується на лавці. Я сідаю в кінці столу.

Сахно вилучає ліхтарик.

— Давно тут?

— З вечора.

— А ногу де поранило?

— У степу. Де на танки напоролися... Він же знає, — киваю я на Шашка. Той, однак, не ворухне й бровою, ніби й не знайомий, ніби й не був з нами в тій кукурудзі. Байдужий до мене, він хвилину порпається в польовій торбі, викладає з неї папери.

— А де Кротов? — раптом питає Сахно і, вирячивши очі, не моргнувши, дивиться на мене.

— Кротов забитий.

— А двоє полонених?

— Ті, певно, втекли. Хоч один так само забитий. Лишився в кукурудзі.

— Забитий? — уїдливо перепитує Сахно.

Я непорозуміло заглядаю в його яскраво освітлене «катюшею» обличчя. На ньому маска стриманої до часу підозрілості й недовір'я.

— Забитий, факт.

— Ким забитий?

— Ну, німцями. Ким же ще...

Сахно киває Шашкові:

— Так, записуй.

Той розгортає на столі якийсь бльокнот у дрібну бліденьку лінійчку і з чорним німецьким орлом на обкладинці. Бльокнот трофейний, це певне, але я чомусь затримую погляд на тому огидному орлі з ніби підрізаними, стилізованими крилами. Усе це викликає в мені неусвідомлений ще протест.

— Значить, полоненого німця забили німці? Так? І Кротова так само забили німці?

— Ну, звичайно.

— А ну, розкажи докладніше.

— Що розказувати! Он старшина ж з нами їхав. А після він повернув, а ми й наскочили...

Я коротко, без ніякої охоти, передаю найістотніше з нашої нещасливої сутички з німцями.

— Так, так, — оживає Сахно і грудьми спирається на стіл. Стіл з скрипом подається в мій бік. Від капітана міцно тхне киславою кожушиною нового кожушка.

— Так, так, цікаво. Ти записуй.

— Записую.

Шашок, відкопиливши нижню губу, не дуже спритно, зате старанно шкрябає в бльокноті чорною авторучкою. «Що тут записувати? — думаю я. — Що тут незрозуміле? Чому вони сумніваються? Хіба підозрівають у чомусь поганому Кротова?» Очі мої, однак, не можуть відірватися від фірмового орла на бльокноті, і затята лють у мене дедалі наростає.

Сахно тим часом придирливо допитується:

— А чому ви не побігли за ним?

— А я й побіг. Як тільки черга — я й побіг. Не за ним — за німцем.

— А що було раніше: черга чи він побіг?

— Черга.

— Черга, так? А ви ж щойно сказали, що Кротов кинувся бігти ще до черги.

«Плутає. Ловить. Іди ти до дідька! Попав би туди, хай би тоді й помічав, що раніше», — злісно думаю я й кажу:

— Це все майже разом. Німець кинувся вбік, Кротов за ним. Тут і черга.

— Значить, все таки раніше Кротов побіг за німцем. Так і запишемо.

Що вони мене ловлять? Що йому треба, цьому чоловікові? Що їм мертвий Кротов?

Але Сахно, певно, знає, що йому треба. Він задоволено одхилється на ослоні, дістає з-за портупей на грудях засунені туди рукавиці і лунко ляскає ними об долоню.

— Це й треба було довести.

— Що?

— А це саме.

Сахно встає, звично поправляє кобуру ТТ і починає старанно натягати на пальці рукавиці. Вони чогось домоглися від мене, але я не розумію ще їхньої мети. Я тільки відчуваю, що вони перехитрили, і в мене виникає гнівне обурення проти цього їх безцеремонного наскоку.

— А тепер підпиши, молодший, — каже Шашок і підсуває мені той самий бльокнот. Мимоволі щось у мені затягається на тугий, упертий вузол.

— Не буду підписувати.

Шашок завмирає побіч. Сахно за мою спиною, чути, перестає перебирати пальці в рукавицях.

— Як то не будеш?

— А не буду, і все!

Обоє півхвилини мовчать. Я відчуваю їх збентеження і знаю, що для мене це може скінчитися погано.

— Це чому ж? — затято питає Сахно. Освітлене знизу тупоносе, старанно виголене обличчя капітана криє в собі загрозу.

— А чого ви чіпляєтеся до Кротова? Що він вам зробив?

Не відповідаючи на моє питання, Сахно підступає ближче.

— Не прикидайтеся. Ви чудесно знаєте, що він зробив!

— Нічого він не зробив. Він забитий.

— Ах, забитий! — раптово вибухає капітан і хапає з стола бльокнот. — Забитий! Ну, тоді нарікайте на себе! Зрозуміло?

І тиче мені під ніс бльокнот.

— А ну, підписуйте!

— Сказав — не буду!

— Пошкодуєш. Та пізно буде...

Хай пошкодую. Можливо, я в чомусь помиляюся, але я не хочу вигадувати на людину, яка не зробила мені нічого лихого. Хлопці за перегородкою притихають. Певно, звідси чути все. Але хай! Дідько з ними, цими двома! Що вони, врешті, мені зроблять?

Я чекаю нового вибуху, крику, може, навіть брязкання пістолями — чекаю сварки й готовий до неї. Я не боюся. Я вже зважився на все й готовий триматися твердо. Але Сахно раптом іде до дверей.

— Добре! Ми ще повернемося! Ми ще трусонемо тебе. Зрозумів?

Шашок згрібає зі столу папери, бльокнот і з поспіхом слідом за капітаном виходить з-за перегородки. Я повільно беру з миски «катушу». Руки мої дрібненько, нервово дрижать.

У хаті гомін. Від порога ступає Катя. Вона й не виходила, була тут і все чула. Я знаю, вона заступиться. У мене вже народилося й живе десь у душі тепле, вдячне почуття до неї, але тепер я хочу сказати їй: не треба.

— Чого причепилися до молодшого? — безцеремонно каже Катя. — Кротов забитий.

Сахно клацає ліхтариком і нахабно скеровує його на кругляве, по-хлоп'ячому обвітрене обличчя Каті. Дівчина боляче хмурить брови, але не закривається від світла — витримує це нахабство з упертістю і викликом у сірих очах.

— А ти бачила?

— Бачила, — моргнувши врешті від різкого світла, каже Катя. — Коли б не бачила, не говорила б.

— Перевіримо! — багатозначно обіцяє Сахно, не зводячи кружка світла з її очей. Катя несподівано б'є його по руці.

— Иди ти з своїм ліхтариком. Чого сліпиш?!

Сахно опускає ліхтарик.

— Перевіримо!

— Он фріца ліпше перевір. Коли такий перевіряльник спритний...

З ліжка озивається сержант:

— Перевірили вже й фріца. Скільки ж можна!

— Не ваша справа! — Сахно люто озирється. — Треба буде — перевіримо. Кого треба.

Вони йдуть до дверей. Шашок відкидає на товстий зад не менш товсту польову торбу. Німця вони, здається, брати не збираються.

— Нічого загрожувати! — подає хтось голос з кута. — Нас уже перевірили. Уламками перевірили. А то наїв морду й загрожує.

— А ну, марш звідси! — тоном Сахна прикрикую я. Німець

Сахно і Шашок, одначе, не затримуються. Прикидаються, що не чують образи, і тільки сильніше, ніж треба, хрюскають з того боку дверима.

Схвильований, я ставлю на припічок «катушу» і переводжу погляд на своє місце. Там, у мороці коло автомата, вмовстився на соломі німець.

— А ну, тихо піхоти! — по-начальницьки приказує сержант. похоплюється й зривається, віддаючи місце. На ліжку повертає голову сержант.

— Гансе, сідай, де стоїш. Ось передо мною. Бо тут тісно.

Справді, на ліжку тіснувато, хоч там уже тільки один поранений. Того, що хрипів, уже немає. Німець, потоптавшись, неохоче підбирає довгі ноги і сідає проти сержанта. Той, видно, уже не від того, щоб помиритися з полоненим. З «моїм» полоненим.

А зрештою, дідько з ним! Чим він далі від мене, тим ліпше! Що я, зобов'язаний весь час турбуватися за нього, оберігати, заступатися? Такий він «мій», як і сержантів, Катин чи ще чий. До того ж, може ще якась наволоч... Тільки зв'яжися, не позбудешся довіку.

Я лютий. Болить поранена нога, на душі огидно, ніби я вчинив підлість. Скоріше б дочекатися ранку та покинути цю хату, це село, в якому спіткали мене самі неприємності.

11

Га-ах!

Булиця на кілька секунд освітлюється дивовижним веселковим сяйвом. Перехожі, радісно здригнувшись, озираються. Миготливий зелено-червоний відблиск розливається по бруку.

Га-ах! Га-ах! — туго відбиваються від фасади другий і третій пругкі повітряні вдари. Різнокольорове ракетне віяло запалює над вулицею небо. Жовто-зелено-червоні зблиски мигають у вікнах поверхів. Тіні дерев і стовпів сполохано кидаються по блискучому бруку. Велично-кольорове сяяння вгорі досягає zenіту і, не зупиняючися швидко шастає вниз. Вогняні букети, здається, обсипають дахи будинків. Коли небо гасне, на вулицю з кутів і в'їздів відразу ж напливають тіні, які швидко змикаються у вечірній темряві.

Фоєрверк вириває мене з минулого. Я озираюся. Незнайомі будинки, вузький, малолюдний тротуар. Брук розтинають трамвайні рейки. Трохи далі — глухий нефарбований паркан з дашками й клаптями афіш на дошках. Дідько знає, куди це мене занесло?

Під примерклим ліхтарем край тротуару збентежено спинається маленька згорблена бабуся з кийком і торбинкою. Сполохано озирається в повне відсвітів небо. З торби блищать фольгою молочні пляшки. Кінчик бабусиною кийка дрібненько дрижить на асфальті.

— Не бійся, бабуся. Це — салют.

Бабуся підводить на мене зморщене обличчячко. Під її гостреньким підборіддям стирчать два ріжки по-старомодному зав'язаної білої хустини.

Однак, вона, певно, не чує і запитально дивиться на мене.

— Синку, чи не війна це знову, га?

— Рано, бабусю, ще солдати не вирости.

— Чую, ніби гармати стріляють. Чисто, як тоді . . .

До перехрестя вулиць з брязкотом і вереском котиться трамвай. З завулка виповзають два самоскиди. Бабуся нерішуче ступає на брук і знову повертається на край тротуару.

— Може, поміг би? Га, сину?

Я беру її під руку. Бабуся відриває від долівки свій кийок і дрібненькими кроками тупає на середину вулиці. Побіч, легко оминаючи нас, перебігають вулицю дві дівчини.

На середині вулиці нас застигає новий повітряний вибух. Яскравий кольоровий спалах заливає над дахами небо. Дівчата в коротеньких спідничках, сполохано блиснувши зграбненькими литками, зіскакують на тротуар.

— Ліночко, як хороше!

— Чудово!

Бабуся ж уся стискається і, здається, від страху от-от присяде.

— Ой, Боже милостивий! Ой!

— Не бійтеся! Чого вже вам за себе боятися?

— За себе, — не дочувши, охоче погоджується бабуся. — А за кого ж мені ще? За синків уже відбоялася. Нема вже синків.

Я догадуюся про її біду і не хочу ятрити старечу пам'ять. По щирості, нема вже й бажання співчувати. Вельми часто доводилося це робити. Тепер я тільки недбало заспокоюю:

— Нічого, нічого, бабусю . . .

Ми переходимо вулицю. Ззаду з гуркотом проноситься трамвай. Дівчата тиснуть одна одній лікті і, нетерпляче притупуючи, поглядають у небо. Мабуть, для них найреальніше втілення війни — оці салюти. Хіба ще знайомий лейтенант. Але він, можливо, більше приглядається до кого іншого. Скоро повинні вдарити ще раз.

— Ох, синочку, за кого ж мені ще лишилося боятися? — просто, як про буденне, каже бабуся. — Старий за бльокади в лісі голову положив. Старший, Семенко, під городом Воронежем від ран помер. Гриця в холодній стороні — як же то вона, вже й забулася . . . Мурманською, здається, зветься. Там забили. А молодшенького, Витьку, так у морі Чорному потопили. Капітаном був. Правда, за середнього, Миколку, ще як коли серце болить . . . Але що ж . . . Стільки годочків . . . Якби жив був де, то обізався б. А то пішов під Аршаву, так і пропав.

«Ціла географія! — думаю я. — Географія й історія тільки в одному серці. А скільки їх по країні, таких бабусь, що виростили й віддали війні синів! Щоб самим доживати немічні свої роки в журбі й самоті . . .

Бабуся тяжко спинається на тротуар і заспокоюється, ніби

тут вибухи її не досягнуть.

— Ну й що вони так довго? — тупають на тротуарі дівчата. Уповільненим кроком ми підходимо до першого ж в'їзду, і бабуся зупиняється.

— Ну, дякую тобі, сину. А то так тяжко ходити тут. Раніше так ми на Комарівці жили.

Якось хуленько повернувшись, вона тупає у в'їзд. Я гукаю до дівчат:

— Скажіть, це яка вулиця?

Як на команду, дівчата разом обертаються до мене. З-під कुдратих повік зиркають запитливі погляди. Якись вони дуже вже зграбненькі і подібні одна на одну. Ніби сестри.

— А вам якої треба?

— Та мені якби до центру?

— До центру — туди. До вокзалу — туди, — махає одна в обидва кінці вулиці.

На хвилину я зупиняюся. Чого мені йти до центру? Однаково в готелі вже не влаштуєшся, час пізній. Чи не ліпше на вокзал? Там хоч можна якнебудь перебути ніч. Між людьми завжди веселіше — не так докучають думки. Здавна відоме, що людина — істота колективна. Знову ж — і їсти хочеться. Здається, я й не пообідав сьогодні. Тільки й випив півсклянки горілки.

І я повертаю до вокзалу. Дівчата з-заду гукають:

Громадянине, не в той бік! Центр — туди.

— Дякую. А я — сюди.

Не оглядаючися, я чую, як вони там хихикають.

— Дивак! Він діє від противного . . .

Спокоєм і вечірнім затишком світяться вікна, тьмяно горять вітрини зачинених крамниць. На розі з великого гастроному вивантажують тару. Високі стоси залізно-дротяних скриньок з пляшками, брязкочучи, сунуться по тротуару. Робітники спритно орудують залізними гаками. Одна за одною біжать, поспішають додому жінки — з торбинками, хлібом, пакетами: поспішні покупки під кінець дня . . . Їм не до свят. До відпочинку їм так само ще не близько — треба прибрати, нагодувати, пририхтувати снідання. Краєм тротуару, уважно притримуючи, котить дядько вельосипед з картонною скринькою, хитро промоцованою до багажника. Не інакше, телевизор. Побіч іде жінка. Вони весь час про щось тихо сперечаються — мабуть, вирішують, у якому куці поставити цю радість. Що ж, у добрий час!

За магазином на розі відкривається ширша вулиця, в кінці якої — залита світлом площа. Це вокзал. На тротуарі потік перехожих звідти — з валізами, клунками, пакунками. Видно, прибув потяг. Незручно оминаючи людей, я кидаюся на боки. Ідуть по одному, групами, парами. Проходять щасливі закохані, ма-

буть, щойно зустрівшись після розлуки. Він у найлоновій сорочці з підкачаними рукавами. Вона у вузенькій спідничці, з-під якої довірливо мигають колінця. Обоє радісно заглядають одне одному в обличчя, і вона м'яко тулиться до нього. Гарні, поставні, якісь дуже досконалі, як античні скульптури, вони так і повняться найліпшим з почуттів юнацтва.

12

За вікном панує морозна ніч.

Часу між тим минає чимало: уже, мабуть, північ. Я не сплю і після всього, що відбулося тут, самотньо дивлюся в піч. Вогонь гаряче палає, ганяючи по тинькованій стіні над ліжком мерехтливі заграви.

Біля печі тупають, шерехтять соломною санітари й Катя — вони варять картоплю. Катя, — без козушка, зачервоніла, вся якось по-доброму жвава від цієї хоч, видно, й не дуже звичної для неї хатньої й жіночої роботи, — спритно гримить по припічку чугунами. Сержант, втративши вже інтерес до німця, який стишено сидить побіч, звіщується грудьми з ліжка і широкими своїми лапищами все намагається вхопити дівчину. Та ледве ухиляється від його рук, часом не боляче б'є сержанта рогачем по плечах. Сержант регоче, стримано усміхається німець. Дядьки-санітари не звертають особливої уваги на жарти молодих.

У хаті тихий гомін, дим від цигарок змішується з гіркуватим чадом соломи. Стишено стогне в присмерку хтось з пораних. Метіляються по столу й простінках ведмедюваті, скособочені тіні. Миготливі відсвіти з печі то гаряче спалахують, то тьмяно тремтять на облуплених стінах мазанки.

Скоро, мабуть, звариться картопля. Я вже відчуваю її духмяну пару в хаті і часом забуваю про рану, про степ з танками, про мою сутичку з Сахном, яка дідько знає чим ще скінчиться. Я вельми вразливий на кожен стук у сінях — щойно рипнуть двері, мені здається, що йдуть по мене. Але це ходять бійці, носять соломку, воду. А ось в хату ввалюється довгий, у розхристаній шинелі санітар. В обох руках у нього щось сіре й м'яке, що він одразу кидає на підлогу.

— Ой, що це?

Катя сполохано шастає вбік. Санітар беззвучно сміється, вищиривши широкі, ніби кінські, ясна. На підлозі дві нерухомі кролячі тушки.

— Де ти їх узяв? — здивовано питається Катя. Переполоху в її голосі вже нема, є здивування й лагідність — справді, раді були картоплі, і раптом — кролятина!

— Там у сінях, — киває санітар. — Нори, ого!

Він знову виходить добувати з нір хазяйських кролів. Катя з неприхованим жалем на устах підносить за довгі вуха сіру м'яку тушку, хвилину в тихій задумі дивиться на неї і подає коротенькому санітарові.

— На обдери...

Санітар заклопотано зсовує на потилицю шапку. Виявляється, він не вмів або не хоче виконати цієї звичайної роботи, так само, як і сержант і Катя. Іншим же заважають поранені руки. Тим часом довгий санітар приносить з сіней ще одного забитого крілька. Але він так само не вмів облідувати й киває на німця:

— Он фріц нехай! Нема чого дармоїдствувати...

Німець, певно, вже оговтався в цій хаті і з затаєною цікавістю поглядає на те, що робиться біля печі. Видно, він здогадується, в чому справа, і не чекає, щоб його примушували.

— О, фройляйн, іх сделайт.

Катя секунду вагається. Викругливши очі, питально дивиться на німця, потім очі її помітно наливаються гнівом, звужуються.

— Ах ти, шкуродер клятий! Набив на людях руку!

— Гаразд, гаразд! Хай! — обриває її сержант. — Давай, роби арбайт, Гансе.

— Нехай пововтузиться, а чого ж! — зауважує санітар. — Тримай фінку!

Він дістає з кишені кривий садовий ніжик на ланцюжку, відчіплює заціпку і віддає ніж німцю. Той з готовістю присідає на коліна і в світлі печі просто на підлозі починає білувати тушку.

— Айн момент, фройляйн. Бістро. Бістро.

Ми всі з цікавістю стежимо, як старанно він це робить — надрізує задні лапки, розпорює шкуру на животі і, не так уміло, як дбайливо, здирає з тушки м'яку, вогку шкурку. Сержант з ліжка підхвалює:

— О, правильно, Гансику. Покажи клясу. Відразу видно: мастак!

Катя хмурить брови, спостерігаючи за впевненими рухами німцевих рук. Світле довге волосся на його голові розсипається, і він розтопиреними пальцями раз-у-раз відкидає його назад.

— Еге, дивися ти! Молодець! І тут майстер, — каже хтось з кута.

— Рукатій.

— Бо роботяга. Не те, що ви, — каже сержант. — О, дивися, яку мені люльку подарував. Ага!

З блазеньською посмішкою на низьколобому широкому обличчі він підносить у пальцях хитро вигнутий мундштук з мефістофельською головкою на кінці і обертає його вгорі, щоб усі

бачили. Подарував — це занадто. Очевидно, сержант придбав його сам.

— Айн момент, фройлйин! — бадьоро приказує німець. — Дас іст кароший братен. Жаркьое.

— Жаркое, гляди, розуміє! — захоплюються в куті.

— А що ж ти думав! Чи мало нашого добра пересмажили за три роки! . .

— Досить, не бурчи. Він добрий.

— Еге, вони всі добрі. Ось налетять під ранок, одні головошкки лишаться, — розважно каже хтось від перегородки. У куті зривається з соломи оперезаний бинтами обгорілий.

— Доктор! Доктор тут є?

У хаті всі замовкають і озираються на цього, як привид, білого в бинтах чоловіка.

— Доктора нема, — каже Катя. — Він оперує. А вам що?

— Вибратися з цього свинушника. Скільки можна чекати?

— Сказали — вранці.

— Що значить — уранці? — запально роздратовується опечений. — Майора то звечора повезли.

— Майора в авіаційний шпиталь. Він літун, — каже сержант.

— Літун? А я так само літун. Ви що — не бачите? Я горів! Зараз же відправляйте й мене.

Усі змовкають. Справді, це не жарти, коли обгоріло стільки шкіри. До того ж — літун. Літунів ми поважаємо, аби було тільки на чому везти, напевно, кожен відступив би йому своє місце.

— Гаразд, потерпїть трохи. Ось зараз кролятини наваримо, — примирливо каже Катя й прикрикує на німця: — А ну, Гітлер, повертайся мені скоріше!

Але німець і так звивається, аж упрів. Нашого хардакання він не слухає — вся його увага на праці. Либонь він не поганий дядько. Правда, як і завжди всі полонені, трохи придуркуватий з вигляду, бо не розуміє по-нашому. А так простий і послужливий, видно, легкий на руку й охочий до праці. Певно, вплив лиха на війні і тепер, у полоні, мусить догоджати, бо боїться. От невідомо тільки, як він трапив у полон: сам здався чи хапнули хлопці з нашого батальйону? Хоч, зрештою, це не так і важливе. Відвоював фрїц, і тепер, видно, прокидається в ньому людина, мирний чоловік, роботяга. Що ж, хай собі! Ми добрі, стріляти його не будемо, а доброта — так само зброя. Це вже видно й по ньому.

(Далі буде)

СТО ПОЕТІВ — СТО ПІСЕНЬ

«Сто поетів — сто пісень» («Гіаку-нін-ішшу») — один з найдавніших збірників японських віршів у роді «танки». Збірник р. 1235 н. е. впорядкував двірський учений і поет Садае Фужівара, сам увійшовши у зібране танкою ч. 97. Охоплюючи величезний простір японської традиційної поезії, «Гіаку-нін-ішшу» являє собою визначний культурний скарб, засвоєння якого кожною іншою мовою править за честь і гідність даної мови, даної національної культури.

Поет Ігор Шанковський здійснив повний український переклад збірки — перший повний переклад слов'янською мовою взагалі. Протягом цього року двомовне, коментоване видання її вийде у видавництві «На горі». Подаємо для наших читачів кілька зразків.

ТАНКА І

ТЕНЧІ ТЕННО

*Акі но та но
карі го но іго но
тома во арамі
вага коромоде ва
цую ні нуре-цуцу.*

ІМПЕРАТОР ТЕНЧІ

На нивах осені, де тіні темні,
женці збирають стиглі зерна рижу.
Я заховався від дощів у хижку,
але боюся: труд мій надаремний —
під стріхою рукав замоклий брижу.

Імператор Тенчі панував 668-671 н. е. Столицею його було місто Оцу, неподалік Кіото. Про Тенчі згадують як про розумного й справедливого володаря.

Легенда оповідає, що одного разу Тенчі спостерігав жінок і відганяв настирливе птаство з рижових полів. Але зненацька почав іти дощ, і Тенчі побіг до поблизької хижі, щоб заховатися там. Стріха хижі була з рідкого очерету, крізь який протікала вода, отже імператор промок до кісток. Тоді він і описав цю пригоду в танці, що увійшла першою до збірника.

Як знаємо з історії, не всі феодальні імператори вправлялися в цій добродійній справі — відганянні птахів з рижових полів.

ТАНКА 8

КІЗЕН ГООШІ

*Вага іго ва
міяко но тацумі
шіка зо суму
йо во Ужі яма то
гіто ва ю нарі.*

СВЯЩЕНИК КІЗЕН

Мій дім, моя незазнана оселя,
столиці близько, під горою Ужі —
самотньо споглядає в небо дуже.
А люди кажуть, ідучи: — Пустеля,
твое життя «гора нещастя», друже!

Священик Кізен жив під горою Ужі, яка лежить на південний схід від міста Кіото, що на той час було імператорською столицею.

Слово «ужі» або «уші» означає також «горе», «нещастя». Отже, автор каже, що він живе на «горі горя», або ж його друзі кажуть, мовляв, його життя — «гора нещастя». Цікаво також, що слова «яма» й «то» в четвертому рядку, якщо їх читати як одне слово «ямато», означає старовинну назву Японії.

ТАНКА 15

КВОКО ТЕНЬО

*Кімі га таме
гару но но ні ідете
вакана цуму
вага коромоде ні
юкі ва фури-цуцу.*

ІМПЕРАТОР КВОКО

Мамусю, глянь, тобі на вічну славу
із дальніх гір я ніс вакани листя.
Дорогами далекими до щастя
проходив я, і мантию ласкаво —
накрила густо сивина срібляста.

Квоко став імператором тоді, коли впливовий дворянин Мотоцуне Фуживара змусив божевільного імператора Йозеї до зречення. Родина Фуживара була могутня, сторіччями з покоління в покоління спробувалась вона втримувати міцні впливи на події у феодальній Японії. Завдяки цій родині й Квоко став імператором (панував 885-887 н. е.). Легенда оповідає, що цю танку він присвятив своїй бабусі.

«Вакана» (дослівне значення — «молоде листя») це городина, яку по-

дають до столу під час бенкету з нагоди новорічних святкувань. «Коромо» — ритуальний фелон, але тут треба розуміти, що автор говорить про мантію імператора.

ТАНКА 36

КІОВАРА НО ФУКА-ЯБУ

*Нацу но йо ва
мада йої нагара
акенуру во
кумо но ізуро ні
цукі ядорурамо*

ФУКАЯБУ КІОВАРА

Ця лтіня ніч могла б ще залишитись,
хотілось би ще дрібоньку поспить.
На хмари споглядаю я в цю мить —
котрою ж місяць побажає вкритись?
... аж ось і ранок стрілами летить!

Про цього автора відомо тільки те, що він був батьком автора танки ч. 42. Час його життя, за здогадом, відносять до X сторіччя.

На мою думку, автор вельми талановитий лірик, і тому надзвичайно шкода, що про нього нема ніяких відомостей.

ТАНКА 42

КІОВАРА НО МОТО-СУКЕ

*Чігірікі на
катамі-ні соде во
шіборі-цуцу
суе но Мацу-яма
намі косайї то ва.*

МОТОСУКЕ КІОВАРА

Від сліз намокли рукави прозорі,
і це нам каже — вірність збережемо,
довір'я, щастя, правди наживемо.
І буде так, бо наші дні просторі,
бо Сосен-гірка на затоне в морі.

Мотосукє Кіовара жив наприкінці X сторіччя. Він був сином автора танки ч. 36.

Образ «намоклик від сліз рукавів», коли йдеться про японську поезію в цілому, може правити за тему спеціальних розвідок. Він належить до порівнянь, що в ній трапляються раз у раз.

Мацу-яма — гора Сосен — лежить на півночі, між провінціями Рі-кучу та Намбу.

ТАНКА 60

КО-ШІКІБУ НО НАІШИ

*Огоє яма
ікумо жо мічі но
тогокереба
мада фумі но мізу
Ама-но-Гашідате.*

ПАНІ КО ШІКІБУ

Така далека і важка дорога.
Та й я іще ніколи не була до —
Ама-но-Гашідате. Тому радо
послухаю — чи знати мені змога
про вірш, який згадав ти недоладу?

Пані Ко Шікібу була двірською дамою і дочкою авторки танки ч. 56. Вона ще замолоду стала відомою поеткою. Ходили, однак, чутки, мовляв, писати танки допомагає їй мати. Тим то, коли одного разу мати поїхала до Ама-но-Гашідате, а дочку запросили взяти участь у двірському конкурсі в імператорському палаці на найкращу танку, один дворянин за день перед конкурсом запитав поетку жартома, чи не чекає вона, часом, на гінця з листом від матері. Цим він натякнув, мовляв, або вона взагалі не зможе взяти участь у змаганні поетів, абож танка, яку вона напише без допомоги матері, не одержить нагороди. Тоді поетка, взявши дворянина за рукав, відразу випалила йому відповідь — формою наведеної тут танки.

У першовторі згадано не тільки про Ама-но-Гашідате (надзвичайної краси затоку в провінції Танґо), а й про гори Огоє та Ікуно, що лежать подорозі в Кіото. Мій переклад, проте, передає це як «далеку й важку дорогу». Останні два рядки мають подвійне значення, їх можна розуміти як «я ніколи ані не була, ані не бачила Ама-но-Гашідате» і як «я ніколи не одержувала листів з Ама-но-Гашідате».

ТАНКА 75

ФУЖІВАРА НО МОТОТОШИ

*Шігірі окші
сасемо га цую но
іноші ніте
аваре котоші но
акімо інумері.*

МОТОГОШІ ФУЖІВАРА

Мене — ви обіцялися воліти,
 про це я пригадати вам збираюсь,
 бо рос — гасити спрагу, — сподіваюсь,
 бажають навіть найдрібніші квіти.
 А я ж — на ваше слово покладаюсь!

Автор жив десь у першій половині XII сторіччя. На той час в імператорських палацах мали місце безнастанні чвари. Регент держави Тадамічі Фужівара обіцяв якось авторові, що надасть його синові значне становище. Але минав рік за роком, а обіцянка залишалася тільки обіцянкою, хоч автор і був вельми відданий регентові. Тоді й написано цю танку. Автор вручив її регентові — як делікатну пригадку.

Два останні рядки можуть також означати: «осінь цього року вже минає», — але цього не використано в перекладі.

ТАНКА 83

ТОШІ-НАРІ

*Йо но нака йо
 міші косо накерє
 омої іру
 яма но оку німо
 шіка зо наку нару.*

ЖРЕЦЬ ШІНТО ТОШІНАРІ

Навколо смуток, болю дикий крик,
 кому мене від цього врятувати —
 хіба в високих горах заховатись?
 Але ж бо й там луна оленя рик,
 якого йдуть мисливці полювати!

Тошінарі був шінтоїстським жерцем на службі імператориці Довагер і славився як поет та дворянин за часів панування імператора Готоби. На жерця висвячено його р. 1176 н. е. Він був батьком авторів танок ч. 94 та ч. 97. Помер 1204 р. у 91-річному віці.

ТАНКА 97

ФУЖІВАРА НО САДАЄ

*Кону гіто во
 Мацу-х'ю но ура но
 інюнагі ні
 яку я мошіо но
 мі мо кагаре-цуцу.*

САДАЄ ФУЖІВАРА

На Мацух'ю мрійливих берегах —
зідхаю, плачу, люба, за тобою.
І холодно вечірньою порою.
Солянки, що просохли на вітрах,
потріскали, як власні рани болю.

Садає Фужівара — поет і науковець, який упорядкував цей збірник, появлюваний читачам в українському перекладі. Аматори поезії вже мали змогу познайомитися з цим автором (див. Ігор Шанковський. Дисонанси. Вид. «Київ», 1960, стор. 61). Він був сином поета Тошінарі, автора танки ч. 83, і потім посвятився священничому життю. Помер 1242 р. н. е., проживши 80 років.

Мацух'ю — північний берег острова Аваж'ї, але це слово означає також «місце побачень і тути». «Каґаре» значить «тріскати від спеки» або «випаровуватись» (напр., морська вода на солянках), але воно так само може означати: «любити до безтями», «тужити».

ТАНКА 100

ЮН-ТОКУ ІН

*Момошікі я
фурукі нокіба но
шінобу ні но
нао амарі ару
мукаші нарі кері.*

ІМПЕРАТОР ЮНТОКУ

Боюсь, в моїм палаці старовинні
карнизи міцно ржею вже взялись
і диким виноградом заплелись,
що вгору пнеться, покриває стіни,
які гриміли славою колись!

Імператор Юнтоку був третім чергою сином імператора Готоби, автора танки ч. 99. Панував він 1211-1221 н. е. і був скинутий з престолу та вигнаний, подібно як і його батько. Його заслали на острів Садо. Під час його панування побудовано перші японські воєнні судна (перше збудував Санемото, автор танки ч. 93).

«Шінобу» означає «повзучий виноград», але, одночасно, у сполучі слів третього рядка служить синонімом дієслова «тужити».

Цією танкою закінчується старовинний збірник «Ґіаку-нін-ішшу». Він закінчується так, як і почався: танками двох імператорів.

Він не пригадував свого початку, але, хто з нас, врешті, пригадує його? Він знав тільки, що він — безконечний.

Коли він прокидався вранці, скроплений росою, молодий і свіжий, він кожного разу вирішував думати про цю чудову правду: про свою безконечність. Але тут же він забував свою ухвалу. Він милувався з зеленої левади, що бігла поруч з ним, протягаючись під дотиками сонця; його причаровував ліс — непроникненими нетрями, голосами звірів, тихою боротьбою дерев. Коли ліс замінювала ріка, він прислухувався до її підводних течій і скручувався від утіхи, коли вони проривалися наверх бурхливими спадами, обприскуючи його піною.

Менш усього його цікавили люди, що зранку до вечора вертали його сірничками ніг, коробками возів, запряжених прудкими тваринами. Деякий час його бавили машинки, що рухалися самі з себе. Та скоро він перестав помічати їхні даремні зусилля перегнати його. Він повертав погляд на зграї хмар, як вони перевальювалися понад ним, щоб вкінці розплистись у ніщо. Це нагадувало йому на мить його власну нескінченну тривалість. Однак, завжди щось нове відвертало його увагу. А коли спадала ніч, коли на ньому залягалася курая і все навколо застеляв туман, він, стомлений враженнями, поринав у несвідомість, щоб другого ранку знову радісно відкривати світ.

Проте, одного разу він прокинувся з гострим бажанням пережити до кінця велич правди своєї безконечности. Він твердо вирішив не дати докільню причарувати себе, а плисти вперед, аж поки він не усвідомить, що цьому не буде кінця.

Так він минав, не бачачи, поля, ріки, ліси й левади, він не дозволив спокусити себе виглядові кам'яних оаз з метушками комашками людей і сітками вулиць, що траплялися йому по дорозі й завше викликали його сміх: сміх розсівав, він не давав усвідомлювати себе, свою нескінченність.

Отак, пливучи далі й далі, він прискорив свій біг на цілі місяці. Тим часом світ укrywся снігом. За хуртовинами зникло все навколо, а мороз дібрався до серця, витискаючи з нього останки почуттів. Тепер він міг думати ясно, без перешкод.

Він летів, захоплений рухом, його думки працювали, як ніколи: він мав зрозуміти те, що досі вихоплювалося від його розуміння: йому немає кінця, він плистиме вічно.

І саме тоді, коли він мав уже піднятися над простором і часом і схопити ідею безконечности — саме в цю мить його біг раптом зупинився: перед ним лежала безмежна синява моря.

Від спиненого розгону він зіп'явся луком — і тоді відчув нарешті радісні муки народження. Та було вже пізно. Силою інерції він ринув в океан і розплився в ньому без сліду.

БОГДАН РУБЧАК: ПИСЬМЕННИК ЯК КОМЕРСАНТ

(Репортаж із заплілля американського культурного фронту)

1. А МОЖЕ І ДЛЯ МЕНЕ ТАМ БИ ГНІЗДЕЧКО?

Коли входимо в американську крамницю, до нас приманливо усміхаються десятки барвистих обкладинок різних елегантних журналів. Зацікавлено переглядаємо один із них. Три-чотири великі статті, три-чотири оповідання, різні інтерв'ю, рецензії, поради, як одружитися і як залишитися одруженим, та всякі інші нотатки. Треба було багато творчих годин і багато творчих рук, щоб заповнити масу сторінок усіх цих журналів, що лежать перед нами. А таких журналів у Америці — просто тоннами.

І справді треба багато рук (або краще, пальців — по десять на кожную машинку!) та багато годин праці, щоб нагодувати мільйони тих голодних білих сторінок. «Популярна», або комерційна література — це величезна індустрія, потужний «бізнес», що своєю могутністю дорівнює найбільшим американським підприємствам. Сьогодні американський журналіст чи письменник має до вибору чотири тисячі самих журналів, або «ринків збуту», як їх називають у професійних колах. Понад три більйони доларів річно витрачається на їх публікування. Один із найелегантніших журналів для жінок (McCall's) видає сто тисяч доларів річно на гонорари тільки для «зовнішніх» співробітників — ця сума не включає платень для сотень різних редакційних працівників та численних письменників і журналістів, що постійно zatrudнені в редакції. Мінімальний гонорар за статтю чи оповідання, що його цей журнал виплачує — приблизно тисяча доларів.

Отже, на перший погляд, професія популярного американського письменника — це просто рай, а не праця. Я певний, що не один із нас, «працівників пера в діаспорі», мимохідь подумав, як то гарно і цікаво було б сидіти весь день дома, час від часу кинути якомусь там Atlantic або Esquire якесь там оповідання чи статтю і за два-три роки зажити десь у Каліфорнії або на Багамських островах, де клімат багато благодійніший на астму чи ревматизм, як у брудному Брукліні. А там уже можна продовжувати писати справжню, велику літературу — для «Нових днів». Подібні слова, до речі, доводилося чути вже від кількох наших письменників.

Але, на жаль, справа не така легка і щонайголовніше — не така приємна, як здається на перший погляд. Перш за все здобути стаж

американського популярного (в комерційному сенсі) письменника, щоб могли з своєї праці якось вижити — сьогодні майже неможливо. Велика більшість матеріялу, який друкується в американських журналах, була написана в точнісінько таких же обставинах, в яких твориться наша еміграційна література — по вечорах або «вікендами». Отже, майже всі американські комерційні письменники — це аматори, які більшу частину заробітку одержують із інших джерел. Очевидна різниця між «ними» та «нами» в тому, що чеки від американських видавництв звичайно вдвадцятьоро більші, як від українських. Такий письменник, між іншим, називається free lance або «вільний спис»; назва ця походить від лицарів, які наймалися різним полководцям.

Але за цю різницю в чеках американський письменник мусить дорого платити — він мусить платити своєю творчою свободою. Бо коли еміграційний письменник пише для себе, для читача чи для свого народу — «вільний спис» пише безпосередньо для редактора, а посередньо для корпорації власників даного журналу. Як би цей факт не прикривати «культурою» — все таки комерційна література та журналістика це «бізнес», який має тільки поверхово-формальне відношення до науки чи мистецтва. До того, він спирається не на читачів-передплатників, а на реклами, що в ньому поміщені. Число читачів мусить бути високе перш за все на те, щоб заімпонувати підприємствам, які купують місце для реклами, а вже потім на те, щоб матеріял, поміщений у журналі, прочитало якнайбільше людей.

Отож, статті та оповідання в таких журналах друкуються тільки на те, щоб заманити читача купити журнал та побачити реклами. З цього ясно видно, що профіль журналу встановлює власник-корпорація, яка свою опінію базує на власній уяві про читача та його вимоги. Бо, як скаже вам кожний індустріяльний психолог чи працівник реклами, — ніхто ще не зміг встановити смаки та бажання публіки; їх можна тільки вгадувати. Безумовно, ця справа багато складніша — «сірі еміненції» різних комунікаційних підприємств (преса, радіо, телевізія, фільми) «виховують» смак публіки, годуючи її тільки тією кашею, яку — н а ї х д у м к у — приймуть вибагливі системи травлення найнижчих верств тієї публіки. Виходить зачароване коло.

В наслідок таких угадувань «сірих еміненцій», редактори встановлюють невимолімі вимоги до своїх «вільних списів» — вимоги, що від них не можна відійти й на міліметр. При тому треба пам'ятати, що мірило, яким редактори ці міліметри вимірюють, — це абсолютно не завжди літературна досконалість присланого матеріялу.

З цього всього виходить, що в світі американської популярної літератури творча особистість автора зводиться до абсолютного мінімуму. Автор може не погоджуватися з чимось, кпити з чогось чи патетично щось «викривати», поскільки така контрверсія потрібна для зацікавлення голодного на скандал читача і поскільки вона в своїй

основі безпечна для «статус кво» суспільства. Отож ясно, що з цієї досить невинної шкаралупці реклям та оголошень виколується дуже субтильна, але при тому дуже ефектовна цензура певних переконань чи думок.

Отже журнальний сад можливостей, що на перший погляд квітне багатьма привабливими цифрами, перестає бути таким рясно квітучим. А коли уважніше приглянемося до самих тих можливостей, то вони стають такими мінімальними, що дістатися в цей сад молодому початківцеві важче, як людині, що знається на лікувальних рослинах, робити хірургічні операції в міському шпиталі.

2. ЖУРНАЛІСТИЧНА ПАРТИЗАНЩИНА

Найбільша проблема кандидата у співпрацівники популярних журналів — це надрукувати перших кілька праць. Така обставина, зрештою, нормальна в нормальному суспільстві: початківцям усюди тяжко «пробитися». Але є одна корінна різниця — різниця вартостей. В американських літературних, наукових чи різних професійних журналах початківця скоріше чи пізніше винесе його талант і знання. Але в світі популярних журналів, окрім таланту, треба мати ще інші прикмети — дисципліну каміказе, сенс орієнтації шпигуна, нюх комівояжера, особистий такт дипломата, хребет раба і відпорність на людську нахабність чистильника взуття. Всі ці прикмети треба застосовувати не так до самого в собі тяжкого процесу писання, як до щоденних стосунків із паном редактором.

Найлегше пробитися в друк статтями, і саме з писання статей ще можна сяк-так вижити. Але коли побачимо, скільки поту й нервової енергії вимагає опублікування хоча б однієї статті в популярному журналі, то навіть найвідважніший трохи завагається. З багатьох тисяч членів єдиної на всю Америку організації співпрацівників журналів (American Association of Magazine Writers) тільки двісті роблять із писання статей життєву кар'єру. Тут я не враховую приблизно трьохсот технічних авторів, які пишуть висококваліфікований матеріал з науки і техніки, мусять мати для цього спеціальну освіту або досвід і, хоч працюють дома, до категорії «вільних списів» не належать. Також не враховую тисяч і тисяч «працівників машинок» («працівників пера» в цьому випадку звучить аж надто анахронічно!), які хоч і живуть із своєю статтею, але пишуть їх по редакційних бюрах, де вони постійно затrudнені.

Ясна річ, що цих двісті «повночасних вільних списів» мусять бути широко відомі редакторам і читачам, щоб могли працювати дома. Але, не зважаючи на їх репутацію, вони все таки заробляють пересічно не більше п'ятнадцяти тисяч доларів на рік. Тільки сорок із них заробляє понад двадцять тисяч доларів. Коли подумаємо, які величезні платні одержує двісті найкращих експертів із інших дія-

нок американського життя, тоді зрозуміємо, що п'ятнадцять чи навіть двадцять тисяч доларів — це дуже і дуже мало. Без сумніву, серед «вільних» журналістів є кілька світової слави знаменитостей, які вважаються за мільйонерів. Але таких щасливців можна поразувати на пальцях; при тому треба пам'ятати, що свої мільйони вони черпали не тільки із журналів, а також із книг, доповідей і т. д. Інші відомі журналісти одержують більшість свого прибутку «посередніми» шляхами — коли прочитаємо біографічні довідки про авторів популярних інформативних книг (тут не маю на думці письменників-мистців), тоді побачимо, що майже кожний із них абодесь викладає, або працює в редакції якогось журналу чи газети або одержує якісь фундації для писання книг і статей.

Тут дозвольте на маленький особистий відступ, який насвітлить пошану американської видавничої індустрії до «працівників машинок». В один час я працював редактором в одному з американських видавництв і головував над кількома writers (в Америці кожний, хто трудиться над кладенням слів на папір, називається письменником). Ці письменники переписували та вигладжували присланий експертами-ученими матеріал, бо, як відомо, всі вчені мають грандіозно-геніяльну зневагу до стилістичних вимог. Один з моїх колег, без ніяких ближче відомих причин, періодично звільняв свій цілий «штаб» і наймав нових працівників. Одного дня, не змігши довше приховувати свого обурення, я запитав його, чому він так кривдить людей. На те він відповів мені, що тисячі «таких бродяг» (those bums) зграями ходять по вулицях, і що він їх буде фільтрувати аж доти, доки не збере собі першорядну «команду». Такі періодичні «чистки» добре відомі в американських журналістичних чи видавничих колах, і часом летять не тільки маленькі «команди», а й цілі редакції.

Але — до теми. Причин для цього низькотемпературного клімату в царині «вільних журналістів» є кілька. Перш за все, більшість статей пишуть zatrudнені при редакціях журналісти. Для дописувачів зовні залишаються різні місцеві репортажі, всякі статті фейлетонного типу (цікаві особисті спогади, спогади про якусь незвичайну людину, і т. д.) та менший «межовий» матеріал, що називається fillers. Звичайно, завжди є потреба на якийсь глибокодумний аналітичний есей, написаний у дуже легкому та розважальному стилі, але такі есеї не легко писати, а ще тяжче їх продати. Тому що «вільні журналісти» задовольняють усякі «межові» потреби журналів, їх у професійних колах називають «партизанами журналістики».

Як я вже підкреслював, щоб надрукувати статтю в відомому журналі, — треба мати більш-менш вироблене ім'я. Таке «ім'я» — це не конечно блискуча слава серед широких читацьких мас, але солідна «професійна репутація», тобто пошана серед редакторів. А щоб виробити собі таку репутацію, треба роками, по вечорах і «вікендах», писати матеріал для різних «обласних» та інших десяти-

рядних журналів і заробляти по п'ятдесят доларів за сумлінно документовану та досконало опрацьовану статтю, щоб ваше ім'я помітили та занотували «грубші риби».

Це «помічування та нотування», до речі, робиться дуже систематично та пляново. Деякі редакції мають спеціального працівника, що його єдине завдання — перечитувати всякі журнали з вузькими інтересами та обмеженим числом читачів. Коли йому подобається якась стаття, він нотує ім'я автора, просить у редакції адресу його чи його агента (про агентів буде мова пізніше) і готує для нього картотеку. А коли він знову зустрине добру працю цього автора, він її відмічує. І так, назбиравши досить «кредитів» (бібліографічні позиції в редакціях називаються credits або points), автор запам'ятовується і може навіть колись одержати запрошення до співпраці. Така ж система «кредитів» застосовується й до мистецької прози.

А все таки навіть автор «з ім'ям» мусить пережити багато непримних і навіть тривожних хвилин, заки побачить це своє ім'я в якомусь знаменитому популярному журналі. Перш за все він мусить чудово орієнтуватися в «ринкові збуту». Перший крок цієї «освіти» легкий — треба просто купити і вивчити одну з кількох підручних книг, що списують усі головні журнали та інші «ринки», які купують частину свого матеріялу зовні (бо, як відомо, багато журналів пишеться виключно в редакціях — як, наприклад, Time, Life, Newsweek і т. д.). Найкращий такий «альманах» — це «Ринок письменника» (Writer's Market); він виходить раз у рік. Наступний крок також не такий тяжкий — прочитати останні десять-двадцять чисел журналу, що в ньому кандидат зацікавлений, щоб розвідати, який матеріял там «іде». Ясно, що треба читати не самі рядки, але також і між рядками, застосовуючи журналістичний досвід і спритність для вивчення різних «скритих» натяків і вказівок. Але третій крок — тяжкий до біса, і саме від нього залежить успіх кандидата. Це — якимсь способом утаємничитися у закулісні секрети редакції, пізнати смаки кожного з редакторів, довідатися про всякі «табу» та «заміновані поля», які можуть зразу ж по прочитанні першого абзаца дискваліфікувати працю кандидата. Між іншим, зміна редактора в журналі може легко привести до більшої або меншої трагедії не одного «підпільного журналіста».

З цим тісно зв'язана проблема правил особистої поведінки та листування з редакторами. «Підпільний журналіст» мусить завжди пам'ятати, що редактор — бог. Кожний редактор знає особисто кожного іншого редактора, вони приятелюють, часто сходяться і весь час листуються. До того, редактори з подивугідною швидкістю мандрують із журналу в журнал. Якщо «вільний спис» образить хоч одного редактора або навіть збудить у ньому сильну антипатію — на нього можуть кинути таке закляття, що він більше ніде не зможе надрукувати ні слова.

Після того, як кандидат знайде журнал, сумісний із своїм полем

зацікавлення, і досконало з ним ознайомиться, він підшукує відповідну для цього журналу тему та пише редакторові листа. В першому абзаці він коротко і скромно себе хвалить, списуючи головніші позиції своєї бібліографії і натякаючи на свою високу репутацію. В другому абзаці він подає тему і робить дуже загальний нарис (outline) пропонованої статті. І, вкінці, він пробує переконати редактора, що саме він має настільки компетенції, доступу до джерел і т. д., щоб дану статтю написати. Такий лист у професійних кругах називається «запит» (query).

Навіть у випадку найвідоміших «вільних журналістів» — смертність таких пропозицій — неймовірна. Відомий автор Роберт Свіфт, який працює над популяризацією певних психологічних проблем (дуже, зрештою, зисковне поле зацікавлення), признається, що пересічно тільки один його «запит» на двадцять знаходить прихильний відгук. При тому треба пам'ятати, що на знайдення самої такої теми і, що найголовніше, на перевірку можливостей її реалізування — було вже витрачено чимало часу.

Якщо редактор тему приймає, починається мозольна праця шукання інформації (джерела повинні бути завжди свіжі та оригінальні), сумлінного перевірювання фактів у бібліотеці та самого писання статті. Щодо писання, то немає сумніву, що воно мусить бути досконале. Шліфована гладенькість пересічної журнальної статті часом буває доведена до абсурду або до самопародії. До того, автор мусить пізнати і до певної міри імітувати улюблений стиль журналу. Певна річ, що все це забирає неймовірно багато часу. Свіфт пише, що стаття на 3 000-5 000 слів (майже стандартна довжина нормальної журнальної статті) забирає в нього понад два місяці.

Але факт, що автор закінчив статтю, ще аж ніяк не значить, що він може спочивати на лаврах і чекати на заслужений чек. Аж надто часто трапляються випадки, що замовлену статтю редактор із різних причин відкидає. Щоправда, за свій труд автор дістає якусь частину гонорару (kill, або disaster fee), але такий чек аж ніяк не оплачує витраченого часу. Письменник тепер мусить продати тему статті якомусь іншому журналові, а потім статтю докорінно переробити, щоб задовольнити її нового покупця.

Якщо редактор статтю приймає, він звичайно трактує її як свою власну чернетку, над якою тепер працюватиме він, — але руками автора. Редакції великих журналів майже ніколи не переробляють, не скорочують і ніяк не змінюють статей (за винятком мовної чи стилістичної коректи, що називається copy editing) — вони кажуть авторові їх переробляти, скорочувати чи змінювати. І так, стаття може довгими місяцями мандрувати між автором і редактором.

Остаточна редакція статті закінчена, — а тепер треба чекати на гроші. Хоч американські видавництва в теорії платять зразу ж після прийняття (а не опублікування) статті, — часом на чек доводиться таки довгенько почекаати. Це буває найчастіше через різні «адміні-

страційні процедури», які справу виплат неймовірно довго затягають. Наприклад, один «вільний журналіст» нещодавно нарікав у пресі, що різні видавництва винні йому понад 8 000 доларів і що деяким із цих боргів повиростали уже досить довгі бороди. Коли до цього додати, що він мусить сам сплачувати всі роди забезпечення для себе і своєї родини, включно з соціальним забезпеченням, велику частину якого покривають нормально zatrudненому працівникові його працедавці, — картина виглядає ще менш рожево.

Найуспішніших «вільних журналістів» рятує те, що вони часом дістають assignments, себто замовлені статті, що за них велика частина гонорару оплачувана згори. Але на такий високий стаж треба дуже важко працювати і дуже довго чекати.

Щоправда, перед «вільним журналістом» стеляться значно легші дороги. Але всі вони ведуть униз, і якщо він не захоче назавжди залишатися в тих «долинах», йому може бути досить тяжко з них потім видряпатися.

Наприклад, він може постійно працювати в колі третьорядних журналів і писати для них фейлетонний матеріал. Особливо статті про великих сучасників завжди «йдуть», якщо вони відповідно написані. Найголовніший елемент таких статей — це якнайсуцільніше ототожнення суб'єкта з об'єктом, себто великої людини з читачем. Читач мусить мати враження, що автор каже йому більш-менш таке: «Айнштайн був великий учений, пане Сміт. Він мав багато більше здібностей до математики, ніж ми з Вами, хоч ще не відомо, чи він зміг би так добре направити авто, як Ви. От трохи б Вам у житті більше щастя, інші умовини, освіта — і хто знає, чи Ви не втяли б таку штуку, як той старий. Але Ви, звичайно, поводитися б трохи інакше, правда? Як добрий громадянин, ви не приходили б на вечірки на Вашу честь без шкарпеток, відвідували б час від часу стрижі і не виставляли б фотографам язика — все таки, фотографі такі ж люди, як учені, і так само хочуть заробити».

Може, я трохи перебільшую. Але все таки трюк у тому, щоб, не сказавши чогось подібного, злегка на нього натякнути.

Ще одна дорога — це так звані «експлозивні» (або простішою мовою — сенсаційні) статті. В них автор з гарячим обуренням чесного громадянина «здирає маску» з якогось суспільного лиха. Певна річ, що обурення це мусить бути удаване, а лихо — сенсаційне. Вбогість, неграмотність чи расове переслідування великої частини американського народу — «не піде». Про такі проблеми пишуть дуже серйозні журналісти, що постійно zatrudнені в редакціях дуже серйозних журналів. А ось проституція, наркоманія, перелюбство, гомосексуалізм або якийсь особливо пікантне вбивство мають величезний ринок збуту, і то не конечно в бруковій пресі, а й у цілком респектабельних другорядних журналах.

До речі, написати таку статтю також не дуже то легко. Поперше, її треба побудувати на фактах і окремих «приперчених» прикла-

дах. Про неправдивість випадків, описуваних у статті, немає й мови — неправда в таких випадках дуже швидко стає судовою справою. Перекручувати факти чи просто забріхувати читачеві очі, як це модно робити в наших досить серйозних журналістичних колах, в американському журналістичному світі виключене. Тоді коли наші розраховують на те, що чичат прийме їх брехню як «патріотичну справу», що редакції живуть із громадського гроша, і що тому хтось, хто подав би їх газету в суд за брехню, став би в очах громадянства Юдою — американці тільки те й роблять, що шукають нагоди подати когось в суд за «клевету» і тим «заробити» шматок легкого хліба. А по-друге, так «експльозивна» стаття мусить бути написана добре (ми не говоримо тут про газетні репортажі), і до того написана з незвичайно рафінованим лицемірством. Автор завжди мусить мати на увазі справжню мету такої статті: вона ж бо має не розкривати чи засуджувати лихо, а тільки розважати читача.

Таке «розважання» — цілком окремий жанр мистецтва. Зло автор мусить засуджувати, щоб задовольнити «пристойність» і міщанське почуття вищости читача. Але при тому він це зло мусить описувати так образно, так соковито і так реалістично, щоб задовольнити читачеве «бажання хтивости з другої руки» і його хворобливе зацікавлення інтимностями чужого життя. Читач мусить відчувати, що такі жахливі речі ніколи не могли б трапитися в його власному житті, в житті його приятелів, а щонайголовніше — в житті самого автора. «Такі люди погані і їх треба бити», ніби каже нам автор. «Бити маємо їх ми, бо ми кращі, як вони, і на нас лежить цей громадський обов'язок». Але «все таки до біса цікаво», підшіптує він між рядками. «І попасти хоч на одну таку вечірку, щоб тільки побачити, що там робиться, не було б уже аж так погано». Повторюю, такі статті мусять бути докладно просліджені і документовані — не тільки для самооборони, але також на те, щоб задовольнити велике довір'я пересічного американця до «автентичности».

Ще одна дорога — вже трохи більше респектабельна, але багато менш зисковна — це описування всяких неймовірних пригод із мандрівництва, мисливства, війни і т. д. В Америці є величезна кількість пригодницьких журналів, і багато «вільних списів» спеціалізуються виключно в цьому жанрі. Вони звичайно беруть якусь цікаву вістку із газет, знаходять учасників і беруть від них інтерв'ю, перевіряють факти і тоді опрацьовують матеріал у дуже розповідній, легкій та гостросюжетній формі.

Я тут згадав тільки кілька можливостей для «вільного журналіста». Їх є, безумовно, багато більше, і всіх їх тут годі перелічити.

На жаль, не всі, хто береться за перо, знають правила боротьби «журналістичної партизанщини». Багато аматорів пише статті «насліпо» і висилає вже готові продукти до редакції. Так, журнал McCall's дістає не менше, як п'ятнадцять незамовлених статей щодня. Ці статті докладно переглядають спеціально затруднені для цю-

го робітники. І, якщо автор залучить зворотний коверт із відповідною кількістю поштових значків, — статтю йому повертають, а якщо ні — її викидають у кіш. В усякому випадку, статтей таких майже ніколи не друкують. З приблизно шести тисяч незамовлених статтей, що їх McCall's одержав останнього року, редакція прийняла до друку тільки шість. Значить, шанса публікації таких статтей — один на тисячу.

Для чого ж тоді наймати штаб спеціальних «читальників»? Перш за все для цієї однієї статті з тисячі. Добрий (а тим більше — відповідний) матеріял — все таки прибуток. Але найголовніша причина — це факт, що більшість таких статтей виходять із машинок передплатників. Стаття, повернена з чемною «карточкою відмови» і з одною чи двома поправками машинописних помилок, які доводять, що її хтось читав, — це все таки менша образа, як стаття, безцеремонно викинена в кіш. А ображати п'ятнадцятьох передплатників на день — може бути небезпечно.

Між іншим, у щоденних розмовах працівники редакцій незамовлені матеріяли називають досить характеристичним окресленням «грязь» (slush). Ті працівники, що їх читають, називаються «читачі грязі» (slush readers), а читати такі матеріяли — це «бродити в грязі» (wade in slush).

І знову напрошується в'їдливе порівняння — ох, якби нам кілька таких «читачів грязі» — і газети були б чистіші, і атмосфера чистіша. Тільки загрожувала б одна безпека — деякі наші періодичні видання мусіли б припинити працю, через недостачу матеріялів.

(Закінчення в наст. числі)

СИЛЮЕТИ

ОЛЕКСАНДЕР КУЛЬЧИЦЬКИЙ: ВЧИТЕЛІ ЖИТТЯ

(Пам'яті Миколи Шлемкевича)

ХТО ВІН?

Питання, що його так ставимо собі чи знайомим, коли хтось, ще не відомий нам, входить у коло наших особистих контактів, звучало б, може, досить парадоксально, якщо стосуємо його до людини, яка вже відійшла поза межі життя і яка, здається, добре відома всім чи принаймні багатьом з-поміж нас; до людини, про яку доводилося вже не раз чути, яка хотіла бути нам близькою, і її писання зверталися до нас особливо інтимно у «Листах до приятелів».

Микола Шлемкевич був, мабуть, для всіх освічених українців на Заході людиною відомою, але він, на жаль, не став для нас усіх людиною достатньо пізною. Правда, всі знали, що він — редактор та видавець і непропорційною мірою також автор багатьох «листів до приятелів». Однак не багатьом з нас було відомо, що серед української еміграції у США, яка, на його думку, «вдихає в себе такий простий та легко зрозумілий матеріалістичний світогляд і його мораль», він зумів залишитися людиною, матеріально незалежною від будь-якої установи, людиною, яка не тільки самостійно крокувала через чуже їй американське життя, але й несла на своїх плечах тягар цілком особливої редакційної праці та цілком своєрідного видавництва, і то з посвятою справжнього глибокого ідеалізму. Він був чи не найоригінальнішою (в позитивному значенні цього окреслення) постаттю нашої еміграції. Проте не можна сказати, що М. Шлемкевич був в екзистенціальному розумінні людиною званою.

В екзистенціальному, тобто в розумінні еспанського екзистенціаліста Унамуно, коли той говорить про двоє людей, Петра і Павла: «Якщо Петро говорить з Павлом, то розмовляють не двоє, а восьмеро людей — Петро та Павло, якими вони справді є і які відомі тільки Богові; Петро та Павло, якими вони самі здаються собі; Петро та Павло, якими вони здаються людям з докільця; і, нарешті, Петро та Павло, якими вони хотіли б бути».

Як бачимо, спроба визначити людину в екзистенціальному розумінні довела б нас поза межі теми; тому мусимо задовольнитися тільки заувагою, що «екзистенція людини» (що не можна утотожнювати з «буттям людини») попереджає її «есенцію», тобто її «суть». «Екзи-

стенція людини» є вибором її «есенції», є безперервною конфронтацією себе самого з даностями світу, що їх кожночасно накидає життєва ситуація. За Карлом Ясперсом, «екзистенція є чимось, поставленим до себе самого і до своєї трансценденції». Тому ставити питання, ким був хтось в екзистенціальному розумінні, тобто «в своєму найглибшому ядрі», значить питати, «який сенс визначав собі та дії свого існування цей „хтось”, який сенс вкладав він у даності, умови та обставини цієї дії у своїй життєвій ситуації» (О. Ф. Больнов, «Екзистенцфілософі», Штуттгарт 1949, стор. 23). Відповіді на таке питання чи принаймні вихідної точки для такої відповіді щодо особи М. Шлемкевича треба шукати, на мою думку, в його есеї «Новочасна потуга» (ідеї до філософії публіцистики) у збірнику «Верхи життя і творчости».

У СИЛОВОМУ ПОЛІ «НОВОЧАСНОЇ ПОТУГИ»

Новочасною потугою, яка визначувала життєву ситуацію М. Шлемкевича, була публіцистика. «Дати її точне визначення згідно з вимогами логіки трудно», — пише Шлемкевич. Про неї можна сказати, що «це розтоплена та ще не зрізничована лява життя, в якій уже застигли кристали наукових тверджень, мистецьких оформлень, релігійних символів... Публіцистика — це зачатки нових кристалізацій духа і дійсности, їх передбачення і передчуття, вкладені в слово. Це — ембріональні зав'язки майбутніх оформлень цієї ляви, скоплені першими враженнями і першими їх інтерпретаціями в щоденниках, тижневиках» (стор. 115).

Відчуваючи логічну недостатність свого образного окреслення, Шлемкевич намагається наблизитися до визначення поняття публіцистики шляхом т. зв. «показового визначення». Він говорить про «точки перетину» публіцистики з журналізмом, театром, мистецтвом та ораторством, при чому подає прізвища низки людей, яких умовно можна б назвати «публіцистами» — апостол Павло, Вольтер, Ніцше, Ціцерон, Демостен, Руссо та інші, а з українців — Драгоманов, Липинський, Хвильовий. До публіцистики він зараховує зокрема «більші, особливо актуальні, пекуче теперішні праці політично-ідеологічного, критично-естетичного та світоглядного змісту, які не вміщаються в поняття релігії, мистецтва, науки» (стор. 112). Своє «показове визначення» він доповнює окресленням функції публіцистики в житті нації, твердячи, що «ріст впливу публіцистики — це рівнобіжне функціонально зв'язане явище з розширенням змісту того, що окреслюємо поняттям нації» (стор. 116).

Ріст ідеї української нації в ідеологічній площині та її зростання в політично-соціологічному розумінні великою мірою виникають з еволюції української публіцистики, на яку складаються «найвпливо-

віші писання Драгоманова, політична критика Липинського, книжки Донцова, „Призначення України” Липи „Листи до братів-хліборобів” і „Хам та Яфет” Липинського — так само як і памфлети Хвильового» (стор. 112). «Якби Скворода жив сьогодні, він був би правдоподібно проповідником і публіцистом» (стор. 128).

Особливість М. Шлемкевича як людини, духово приналежної до ряду постатей, про яких мовиться вище, творила його виняткова, як на наші обставини, філософська підготовка. Саме завдяки цій підготові він не задовольняється тільки твердженнями, але намагається їх довести, зглибити та пояснити. Зглиблюючи суть публіцистики в історичному розвитку нації, він забуває свої мислі про публіцистику за філософські теорії Гегеля про «об’єктивний розум народу» і бачить у ній «уже устійнений осад народної мудрости», яка постає «з хаосу настроїв та особистих гадок саме завдяки очищуючій, критичній праці публіцистичної думки... Головним органом, де виявляється, згущується і де створюється, кристалізується і формулюється ця сьогодні вирішальна сила, себто народна думка, стає преса, публіцистика. Оце джерело її сучасного значення» (стор. 117).

Публіцистика як орган дії «об’єктивного розуму народу» не відповідає поточному розумінню суті публіцистики, і тому говорити про М. Шлемкевича як про публіциста в щоденному розумінні аж ніяк не дає можливості справді пізнати його особу. Лише додавши до окреслення «публіцист» прикметник «світоглядový», можемо визначити його місце «між двома силами» — між філософією і публіцистикою.

Знайти своє місце між цими двома силами означає справді поставити себе «між двох сил», з багатьох оглядів діалектично протиставних — як протиставними є спосіб дивитися «під знаком вічності» і спосіб дивитися «під знаком теперішності», як протиставними є поняття вічного і щоденного, як протиставними є, за Карлом Марксом (може, найкращим прикладом публіцистично наставленого філософа або філософського публіциста), тези «світ (філософічно) споглядати» і «світ (публіцистично) перетворювати».

У своєму есеї Шлемкевич не підкреслює цих основних протиставностей, він звертає всю свою увагу тільки на подібність філософії і публіцистики, яка виникає із спільного їм характеру невизначеності:

«Трудність точного означення поняття публіцистики не є тільки і виключно її притаманністю — пише він. — Те саме зустрічаємо й у філософії. Впродовж усієї історії філософії йде намагання окреслити її суть, і звичайно кожний оригінальний мислитель окреслює її по-своєму. Іноді історія філософії виглядає як боротьба різних її дефініцій. Бо так само для філософії... немає якогось особливого предмету, ні якоїсь особливої методи, характеристичних тільки для філософії» (стор. 114).

Однак з огляду на невизначеність і філософії, і публіцистики, бо для них немає особливого предмету, той самий предмет може стати вихідною пізнання для обох — філософії та публіцистики, як також і вихідною перетворюючої дії за допомогою слова тільки для публіцистики. Цю вихідну філософського пізнання та публіцистичної дії Микола Шлемкевич знайшов в українській духовості, як в основі українського світогляду, і в українському світогляді, як у вияві української духовості.

Тільки у виняткових випадках справжні філософи стають справжніми публіцистами. Буває так, що лінії «aeternitatis» перетинаються в особливих психічних структурах з лініями «actualitatis» і знаходяться одиниці, які вміють шукати і бачити вічне у швидко проминаючому. Знаходити сенс і зумовленість проминального в тому, що не проминальне, завжди було завданням філософії. Намагатися унапрямувати актуальне, швидко проминаюче, щоб здійснювати непроминальне, вічне, дуже рідко буває завданням публіцистики. Якщо вона це робить, вона здобуває право (на яке Шлемкевич заслужено претендує) носити винятково почесну назву «світоглядкової публіцистики». Таким чином уже в своїй назві вона зазначає свою пов'язаність з філософією.

Стосунок такої публіцистики до філософії треба, за Шлемкевичем, уявляти так: після відображення струму лави життя в журналістиці і поточній публіцистиці «слідuje спокійніше розроблення тих вражень і відповідей у журнальних оглядах, студіях, етюдах, есеях аж до більших творів світоглядкової публіцистики, що стоїть уже на межі філософії» (стор. 116). «Коли мати на увазі тяглість духового процесу, можна сказати: публіцистика — це дримаюча філософія, а філософія — це свідома своїх далекосяжних цілей і своїх методичних засад публіцистика».

Микола Шлемкевич, автор цінної, але ще не виданої докторської дисертації «Das Wesen der Philosophie», був не дримаючим, а розбудженим філософом, свідомим мети та завдань і філософії, і публіцистики, якого не можна замкнути в жадну готову доктрину, — був всебічним філософом на форумі нашої вбогої емігрантської публіцистики, тобто філософом публіцистики як такої. Це — наша перша відповідь на питання: хто він?

ЗАВДАННЯ І МЕТА СВІТОГЛЯДОВОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ

Факт, що М. Шлемкевич став світоглядовим публіцистом, не був наслідком більше чи менше випадкових обставин, а свідомим себе-визначенням, одним з «актів вибору себе», про які говорять екзистенціалісти. Подібним вибором, як вибір Сарта, коли він у наслідок своїх антикапіталістичних поглядів став редактором «Temps

modérnes», або як вибір Мунье, який розгорнув ідеї християнського персоналізму на сторінках «L'ésprit».

Зрозуміло, що можливості Шлемкевича докорінно різнилися від можливостей обох французьких філософів-публіцистів. Однак між ними існує незаперечна аналогія в самому зверненні «до джерел світоглядових ділянок духа, що перші організують і порядкують світ думок та почувань, — до підстав духової культури» («Загублена українська людина», стор. 34).

Ці підстави Шлемкевич знаходить у різних родах української ментальності, при чому «ментальність» розуміємо так, як розуміє її сучасна соціологія, тобто як «суцільність ідей та душевних диспозицій, які об'єднані в людині зв'язками логіки і переконань» (G. Vouthoul, «Les mentalités», Paris 1952, p. 32). Тому перше завдання світоглядкової публіцистики простежити різні типи ментальностей, що нашаровуються в колективній духовості народу; друге — словом впливати на їх перетворення в бажаному напрямі, пізнавши та окресливши наперед цю духовість. У книжках «Загублена українська людина» та «Галичанство» Шлемкевич досліджує ментальності, які своїми історичними нашаруваннями творили і далі творять українську духовість. До цих нашарувань належать: поперше, ментальність «гоголівської людини», виявлена в старосвітських типах поміщиків, які роз'їжджали колясами і, повернувшись додому, питали, «а що б ми покушали, матушка?», або в теперішніх власниках будинків, які роз'їжджають автомашинами по США чи Канаді і в придорожних «барах» випивають дорогі коктейлі; подруге, ментальність «сковородинської людини», сьогодні перевтіленої в українського поета чи науковця, які осторонь світу проголошують «тиху відданість духові без огляду на потреби нового життя»; потрете, ментальність «шевченківської людини», яка чекає «перетворення світу на основі нового праведного закону». А в Галичині — ментальність середини 19 століття, для якої «релігія і церква — це основи духа, а князь церкви — це князь народу»; на ній виростає Франківська віра в «суспільство вільних духів», при чому ця віра вкладається в рамки мирної коекзистенції з галицьким традиціоналізмом.

Упадок нашої державности після визвольних змагань 1917-20 рр. викликає кризу розщеплення, постання якої зрозуміле, бо український «вільний дух» не був спроможний цю державність втримати. У наслідок цього на перший плян висунулися «ідея сили» і туга за «сильною людиною», які пересунули в тінь «ідею свободи». Пошуки за «сильною людиною» орієнтують Липинського на «людину хліборобську», Винниченка — на «людину пролетаріату», Донцова — на «людину іраціональної волі». Перед наступом ідеї «сильної людини» оборонився, переживши кризу, демократичний «вільний дух». Отже шукання сили йшло: у соціологічному варіанті — в напрямі «хліборобської» або «пролетарської класи»; у психологічному варіанті —

не в напрямі розуму, а в напрямі іраціональних шарів душі, зокрема іраціональної волі. Це все мусіло захитати е т о с одиниці та національної спільноти і віддати е р о с мистецької творчости на послуги політичним ідеям.

Вибравши з розвиткових фаз української духовости елементи можливих українських світоглядів, Шлемкевич став у фіналі «Загубленої української людини» перед другим завданням світоглядкової публіцистики: впорядкувати очищений публіцистичною критикою світоглядовий зміст у суцільну систему нового світогляду або принаймні вказати на можливості їхнього впорядкування. Не бажаючи, як він пише, «ображати читачів якимсь силованим „ендом”, який підходить для вічових промов», він посередньо визнає, що він не спроможний виконати першої частини завдання. Просто тому, що впорядкування світоглядового змісту засновується на наявності творчих світоглядових публіцистів, а ми не маємо «своїх Кантів, Шопенгауерів, Ніцше та Бергсонів. Ми маємо великих провісників у Шевченкові, Франкові, Лесі Українці, але не завершителів духа. Тож не під склепінням своїх палат, а серед дороги, битий вітрами стоїть український дух-скиталець без теплого одягу, мислі й образу» («Загублена українська людина», стор. 135).

Однак навіть такий стан не виправдує резигнації. На його думку, завдання організувати українську духовість цілком природно належить усьому українському колективові. Свою власну заслугу Шлемкевич бачить скромно, але правильно, в тому, що «залишаються нехай тільки перші пробіски свідомости нашого духового стану, що вже є початком обнови» (стор. 155).

Завдання українського емігрантського колективу Шлемкевич визначає так: «Ми вийшли у світ, щоб зберегти в нашій спільноті свободу духа і життєвих форм, що знищені там. І ми вийшли, щоб зберегти символи тієї свободи в творчості і віддати їх на службу майбутній свободі та творчості України. Чи мали б ми, як біблійний раб лукавий, закопати наш талант-душу, щоб колись повернути його непримноженим новими ідеями і формами?» (стор. 154). Для нас, хто, за окресленням Шлемкевича, «не знайшли щастя в ситості і достатку» і не втопилися «в суспільстві гайвеїв», існують деякі дані на те, щоб ідейно-духові справи ставити на перший плян, бо, «коли територія, рідний край, населення, народ, за ріками і горами, нашою територіяльною базою мусить стати духовна основа... Ми у вільному світі, хочемо чи не хочемо, стаємо тим, чого так боявся Вячеслав Липинський, — нацією духа» (стор. 50). Якщо «метою духової культури є організувати духовість», то «створити підсоння, в якому може здійснитися віднова духа і життя, є призначенням усіх» (стор. 98).

Якщо організувати колективну духовість є природним завданням національного колективу, обов'язком світоглядових публіцистів є вказати принаймні на загальні прямуювання цієї переорганізації. І

Шлемкевич зробив це радше із спекулятивних позицій філософії, ніж з позиції «самопізнання духа» (уживаючи формули Гегеля) чи з наукового етнопсихологічного підходу. У есеї «Душа і пісня» Шлемкевич порівнює старогрецьку та сучасну європейську колективну духовність з українською і бачить «протоплазму нашої душевності, її праматерію» в «пісенній ліричності». Одночасно він відкриває, з пункту бачення філософічної теорії вартостей, «зону небезпеки»: «Український Пер Гюнт, задивлений у прекрасну Льорелляй власної душі, топиться в настроях і пливе за водою» (стор. 52).

Шлемкевич бачить небезпеку українського «індивідуалізму без індивідуальностей» — цього розпливчастого індивідуалізму, що фактично є «страхом перед формою». Він як типовий філософ-публіцист не задовольняється спогляданням світу, але прагне його змінити і ставить вимогу, під якою підпишеться кожний етнопсихолог української душі:

«Наше основне культурне завдання — зрівноважити наше емоціональне мрійництво зусиллям і тугою творчої формодавчої інтелігенції, або інакше — патосові ступу протиставити співмірний патос інтелігенції» (стор. 54).

*

Досягнення світоглядкової публіцистики Миколи Шлемкевича дозволяють нам, відповівши на питання, «хто він», дати також відповідь на питання: яке значення його дії для українства на еміграції і на батьківщині?

Відповідь проста і коротка:

Мірою оцінки цього значення нехай буде твердження, що своєю філософсько-світоглядковою публіцистикою він здобув собі своє справді власне місце серед тих, кого він сам назвав «учителями життя», корифеєм яких для слов'янства був Тома Масарик, а для нас, українців, у своїй публіцистичній діяльності — Драгоманов, Франко, Грушевський, Липинський та Хвильовий.

СПОГАДИ

**ПАВЛО ПОКУТСЬКИЙ: КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ
СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ**

Ці спогади є відгуком на статтю проф. Миколи Величківського п. н. «Знищення сільсько-господарських науковців у Кам'янці Подільському» («Записки НТШ», том 173, Париж-Чикаго 1962, стор. 347-354).

Як відомо, сільсько-господарський інститут (СГІ) та інститут народної освіти (ІНО) в Кам'янці Подільському були зформовані на базі Українського державного університету, який був заснований на підставі закону гетьманської влади від 1 липня 1918 і відкритий у жовтні того ж року. Цей університет як науковий осередок відродженої української держави зазнав з перших днів свого існування до кінця 1920 року різних змін, що відповідали несприятливій долі наших визвольних змагань 1917-21 рр. Однак, не зважаючи на це, університет був осередком науки і ніколи не втрачав свого національного обличчя. З цього погляду Кам'янецький університет відрізнявся від інших університетів на Україні, де ще досить міцно панувала стара атмосфера.

Я перебував у Кам'янці з осені 1918 до кінця 1925 року, тому свої спогади обмежую цим періодом. Тільки в окремих випадках я коротко зупинятимуся на пізніших подіях. Звичайно впродовж понад 40 років багато чого забулося (зокрема деталі), і я свідомий, що не все зможу докладно описати. Тому бажаними є доповнення ще живих свідків цих подій, які живуть десь на Заході.

*

Восени 1918 я приїхав до Кам'янця, щоб продовжувати освіту в середній школі. В той час тут ішла підготовка до відкриття Українського державного університету. На сторінках місцевої преси майже щоденно поміщували нові відомості про хід підготовчих робіт. У спільному порядку йшла робота, щоб пристосувати відповідні будинки для університету, і роблено заходи для організації наукової та навчальної праці. Це все було виконане передусім завдяки здібностям першого ректора університету проф. Івана І. Огієнка (сьогодні митрополита Іларіона) і напруженим зусиллям органів української влади. Треба відзначити, що місто та губерніяльна влада робили все можливе, щоб організувати потрібну базу для високої школи. Місто подарувало великі земельні площі, де мали будуватися

університетські будинки, і віддало для користування університетові свої будинки: середньої технічної школи, гімназії Славутинського, будинки на Лагерній вулиці та інші. Завдяки зусиллям центральної української влади в Києві спроваджувалося потрібне лябораторне устаткування (переважно з Німеччини та Австрії), засновувалися бібліотеки з багатим книжковим фондом, організувалася університетська друкарня.

Поруч з цим проведено велику роботу для організації професорських кадрів. Треба мати на увазі, що притягти видатних науковців до Кам'янця не було легкою справою, бо в місті до того часу не було відповідної бази для успішної наукової праці. Але університетові пощастило: відгукнулися і прийняли запрошення кращі наукові сили, деякі навіть з-поза меж України.

Я не маю можливості перелічити всіх тогочасних піонерів професорського складу, тому мушу обмежитися тільки декількома прізвищами. До Кам'янця приїхали тоді такі відомі професори: Михайло Михайлович Хведорів — з Катеринославського гірничого інституту, який викладав вищу математику та механіку і був проректором університету; Павло Бучинський — відомий зоолог з Одеського університету, який очолив природничий відділ фізико-математичного факультету; Микола Тимофійович Геращенко — фізіолог із Саратовського університету, який став першим деканом сільськогосподарського факультету, заснованого в 1919 році; далі Олексій Полонський — професор хемії, Малиновський — професор фізики, Микола Вікул — професор хемії та інші, прізвища яких я не пригадую.

Особливо задовільно були обсажені катедри історико-філологічного, богословського й юридичного факультетів; серед їх професорського складу були такі видатні імена: історики — Пилип Васильович Клименко та Павло Григорович Клепатський, літературознавці — Михайло Драй-Хмара, Степан Юхимович Гаєвський (сьогодні архієпископ Сильвестр) та Леонид Білецький (згодом президент УВАН у Канаді), мовознавці — Іван Іванович Огієнко та Олена Борисівна Курило.

Вищеназвані вже тоді були визначними вченими або здобули собі ім'я пізніше. Взяті разом вони відразу високо піднесли науковий рівень Кам'янецького державного університету. Навколо цього наукового «кістяка» гуртувалися наукові кадри — приват-доценти, асистенти та інші наукові співробітники.

Відкриття університету було призначене на 26 жовтня 1918. Ми, учні середніх шкіл — майбутні кандидати на студентів університету, з великим хвилюванням чекали на офіційне відкриття тим більше, що на цю урочистість мав приїхати гетьман Павло Скоропадський. Уже ранком того дня почали формуватися колони середньошкільників та різних організацій, які потім вирушили вітати свою «альма матер». Море прапорів, безліч транспарантів з напи-

сами «Щиро вітаємо гостей» і тисячні маси людей. Гетьман з якихось причин не міг прибути на свято. З Києва приїхав заступник міністра освіти Петро Холодний, який в оточенні визначних представників науки та урядових кіл прийняв дефіляду маніфестантів; він виголосив бадьору вітальну промову і з окремими закличками звертався до кожної колони демонстрантів. На урочисте відкриття прибули також представники високих шкіл з різних місцевостей України. Галицька та Буковинська волості, тоді ще в складі Австро-Угорщини, також палко вітали заснування першого українського державного університету.

Тому що не всі, які бажали вступити на навчання в університет, мали формальне право на це — атестат зрілості середньої школи, були відкриті підготовні матуральні курси, на яких професори приготувляли кандидатів на студентів університету.

Не довго тривало нормальне життя університету. У березні 1919 українська влада була примушена залишити Кам'янець, який зайняли більшовики; але й ці не довго затрималися тут, бо в червні мусіли тікати. Кам'янець знову опинився в українських руках як «тимчасова столиця» Української Народної Республіки та її «західньої області» (Галичини та Буковини). У той час на терені Поділля опинилися УГА, уряд ЗОУНР та багато західньоукраїнської інтелігенції, серед якої було чимало молоді, що вступила в університет. Разом із студіюючою молоддю університет зміцнився також і новими професорами; з-поміж прибулих галичан мені залишилися в пам'яті: д-р Т. Геринович — професор економічної географії, та д-р Нестор Гаморак — професор ботаніки.

У зв'язку з листопадовою катастрофою 1919 року Кам'янець опинився у «сфері впливів» Польської Республіки. У таких умовах важко було налагодити нормальне академічне життя. А чи тільки академічне? У травні 1920 до університету завітав головний отаман армії УНР Симон Петлюра, якому студентство та громадянство зробили щирі овацію, чим задемонстрували свою відданість ідеї боротьби за незалежну УНР. Хоч упродовж піврічного «господарювання» поляки далися добре взнаки на Кам'яначчині, з появою С. Петлюри знову віджили надії на відновлення самостійної української держави у формі УНР. Ці надії, на жаль, не здійснилися, бо вже в липні 1920 знову повернулися більшовики. Коли у вересні армія УНР звільнила частину Поділля, університет міг відновити свою працю при своїй національній владі. Але в листопаді 1920 українське військо мусіло відступити і університет знову опинився під більшовицькою владою.

*

Як колишній студент сільсько-господарського факультету я краще ознайомлений з життям цього факультету — пізніше сільсько-господарського інституту. Справи інституту народної освіти я за-

торкуватиму тільки побіжно, щоб доповнити картину, і то зупинятимуся в цьому випадку на 1921-22 рр.

До університету я вступив у вересні 1920, коли Кам'янець був під владою уряду УНР. При вступі треба було скласти іспит з української мови. Для викладів треба було записати відповідну кількість тижневих годин на семестр та внести оплату за навчання у висоті 50 чи 75 карб. за півріччя. Що це була тільки «номінальна оплата», яка не відогравала жадної ролі в бюджеті університету, можна бачити з того, що за ці гроші можна було купити тоді не більше, ніж 2-3 фунти хліба.

На всіх факультетах не було багато студентів, порівнюючи мало було їх на сільсько-господарському факультеті. Тому ми всі познайомилися досить швидко і стали жити однією родиною. Професори знали нас усіх персонально. Мої перші місяці в університеті належать до найкращих спогадів мого життя. Студентство складалося, за незначними винятками, з українців, у тому числі декілька студентів з Галичини, більшість яких студіювала гуманістичні дисципліни.

Як уже згадано, першим деканом нашого факультету був проф. М. Т. Геращенко. Професура, спільна для природничого відділу та сільсько-господарського факультету, була така: М. Хведорів — математика та механіка, П. Бучинський — зоологія, Н. Гаморак — ботаніка та фітопатологія, Малиновський (імени його не пригадую) — фізика, О. Полонський — хемія, Т. Геринович — економічна географія України. Першими професорами з агрономічних наук були: Іван Андрійович Олійник — загальне хліборобство та організація сільсько-господарських підприємств, Василь Полікарпович Храневич — ентомологія, який вів на початку також виклади про кормові рослини та меліорацію, Микола Миколович Баер — геодезія та землеустрій (пізніше він став ректором СГІ), д-р Микола Бернадський — мікробіологія. Це — професори, які після листопада 1920 залишилися в Кам'янці і продовжували працювати за радянської влади.

До професорів, що разом з урядом УНР виїхали за кордон, належали: Борис Іваницький — лісоводство, М. Вікул — хемія, Л. Білецький — літературознавство; прізвищ інших не пригадую, бо вони були в університеті досить коротко.

На першому, почасти і на другому курсі ми слухали виклади разом із студентами природничого відділу фізико-математичного факультету з таких основних дисциплін: фізика, хемія, зоологія та ботаніка. Оскільки ці виклади відбувалися в різних місцях, розміщених звичайно на віддалі більше одного кілометра, для нас, студентів, завжди було великою проблемою, як на ці виклади не спізнитися. У Кам'янці не було трамваїв чи інших засобів сполучення. Доводилося бігти «маратонським бігом», наприклад, з вулиці Лагерної на Високу вулицю, де був приміщений природничий відділ університету. У цьому бігу не відставали також і наші товаришки-студентки.

Рівень викладів був на належній висоті. При лабораторних працях студенти були на початку тільки спостерігачами, бо всі «препарати» приготувляли асистенти та ляборанти; лише згодом студенти були допущені до таких готувань. Усі виклади відбувалися українською мовою. Відчувався брак українських підручників. Тому професори почали видавати свої виклади, які розмножувалися різними способами. Деякі курси були надруковані в університетській друкарні, як от «Анатомія рослин» та «Морфологія і систематика рослин» Н. Гаморака. Звичайно студенти користувалися російськими, польськими, а також і німецькими підручниками.

Хоч з приходом більшовиків восени 1920 політичне становище кардинально змінилося, в університеті все ніби залишилося «постарому»: у школі далі панував український дух, а студентство та професура, пов'язані традицією перших років існування університету, стали, так би мовити, «внутрішніми емігрантами», хоч відкрито ніхто цього не виявляв; але всі розуміли один одного.

Зміни зайшли лише в шкільному році 1921-22, коли університет поділено на Сільсько-господарський інститут (СГІ) та Інститут народної освіти (ІНО). Тоді появився також політичний комісар, який почав заводити нові порядки. Треба згадати, що на початку місцева радянська влада формально мала обличчя українське і жадних репресій щодо викладової мови не застосовувала. Першим політичним комісаром для обох високих шкіл був Сава Чалий (псевдонім) — українець. Я не знаю його докладного життєпису, але ходили чутки, що він учитель з Ямпільщини і що брав участь в українських повстанських загонах; пізніше він ніби перейшов на бік «переможців» і тому аж із шкіри вилазив, щоб довести свою відданість комуністичній партії і радянській владі. Його перші кроки були спрямовані на розклад студентства, щоб прищепити йому нові форми «трудогового принципу». З його ініціативи організовано колектив із студентів та професорів, і всі включилися у «виробничий процес»: студенти та професори були поділені на групи, яким приділено окремі ділянки землі, де вирощувалися передусім овочеві культури. Вся продукція мала йти на покращення харчування, яке в той час було дуже мізерне. Щоб пообідати в студентській їдальні, треба було бути на списку працюючих і працювати на полі.

Належить зазначити, що праця на полі дуже зблизила професорів та студентів у їхній прихованій опозиції до «нових порядків». Крім цього, саме тут такі видатні професори, як М. Хведорів та М. Безбородько, передавали своїм товаришам праці (студентам) найновіші агрономічні знання. При цьому не обходилося без комічних випадків. Пригадую, як улітку до нашої групи ч. 3 приділено професора Сергія Ільковича Городецького — спеціальне хліборобство, селекційна

та дослідна справа. З нас ніхто не знав його. Ми підгортали якраз тоді картоплю. Професор не брав участі в цій роботі, а розпушував землю між кущами картоплі. На зауваження, щоб він перестав «псувати роботу» і почав підгортати, він преспокійно відповів: «Це — це питання, що краще, підгортати чи розпушувати землю, зокрема під час посухи». Нам усім було дуже соромно, коли ми довідалися, що маємо справу з видатним професором та дослідником.

Пригадую також, що для голодуючих на Україні тоді була надіслана харчова допомога з США. Але як що допомогу розподілювали! Хоч відомо було, що допомогу давала АРА, списки потребуючих визначали органи місцевої влади. Яюсь і нам перепало тоді по півфунта цукру, по фунтові білої муки та трохи маргарини — для нас пролетарських студентів та професорів справжні делікатеси. Але багато із звичайних голодних з-поміж населення не отримали нічого.

Політкомісарові С. Чалому допомагали в його діяльності деякі «безпартійні», яких зненавиділи, бо вони були більш «ортодоксальні», ніж він сам.

Осійний набір студентів у 1921 році відбувався за «новими положеннями»: головне значення мало соціальне походження кандидата, а не його знання. У наслідок цього набору збільшилася кількість партійців у СГІ, яких до того часу майже не було. Більшість нових студентів була приміщена в гуртожитках, де над ними почато перевиховну роботу. Ми, старожили, залишилися в приватних квартирах, дуже пристойних як на тодішні умови.

Після відділення СГІ від ІНО радянська влада створила досить поважну матеріальну базу для першого. Інститутіві передано будинки колишньої духовної семинарії, прилучено до нього архиерейський хутір з ґрунтами на захід від міста, як також і свічкову фабрику з землею, передано кілька млинів. Перед будинком інституту була велика земельна площа, на якій пізніше закладено «дослідні поля» для різних катедр.

У тому ж шкільному році значно збільшився склад професорів. До інституту прибули такі нові сили: Микола Іванович Безбородько — мінералогія, О. В. Красовський — ґрунтознавство та гідрологія, Сергій Ількович Городецький — спеціальне хліборобство та дослідна справа, Євген Дмитрович Шашевський — політекономія, Сергій Антонович Плюйко — спеціальна зоотехніка, Олекса Мельник — загальна зоотехніка, Олександр Городецький — сільсько-господарська технологія, Волощун — садівництво та городництво, Дудолькевич — статистика. Імен обох останніх, на жаль не пам'ятаю. Крім цього, збільшився також склад асистентів і ляборантів.

Бракувало тільки модерних сільсько-господарських машин, так що всі роботи виконувалися кіньми. У 1922 році в інституті не було навіть сівалки для посіву конюшини та інших трав. Довелося шукати «фахівця», який умів би руками рівномірно розсіяти трави. У той час взагалі багато дечого бракувало. Але ентузіазм та моло-

деча завзятість допомагали долати всілякі перешкоди. У наслідок зміни фронтів у 1919 та 1920 роки пропало багато устаткування тодішнього сільсько-господарського факультету, як також і всього університету. Наприклад, улітку 1919 більшовики вивезли більшість лабораторного устаткування та університетську друкарню. Відчувалася пізніше зокрема відсутність друкарні. Існуюча в Кам'янці друкарня Свято-Троїцького братства була націоналізована і тому майже цілковито не працювала.

Іскравим прикладом тодішнього скрутного становища в друкарській ділянці може послужити такий факт: проф. Т. Геринович підготував до друку «Курс економічної географії України», але не було можливості цей курс за тодішніх умов надрукувати. «Валютою» в той час рахувалися тільки харчові продукти, яких у професора не було. Отож на вужчій нараді професора з студентами вирішено було спробувати досить примітивний, зате в ті часи єдино можливий спосіб друкувати науковий твір — із скупих харчових приділів складено невеликий «видавничий фонд», який використано, щоб «заохотити» механіка та складачів скласти текст книжки. Але з'явилася друга перешкода: не було електричного струму, щоб пустити в рух друкарську машину; тому треба було приробити корби, щоб руками крутити колесо, яке приводило в рух машину. Розподіл праці був такий: проф. Геринович та студенти приносили звідкись грубий папір, механік встановлював машину з матрицею на 16 сторінок друку і давав вказівки, як і що робити, а студенти крутили корбу; проф. Геринович власними руками змащував матрицю друкарською фарбою, а я підсовував аркуші чистого паперу у друкарський стан. Таким способом нам удалося надрукувати 200-300 аркушів. Хоч робота не була складна, ми всі були втомлені, однак задоволені, що «служимо науці», друкуючи «Курс економічної географії України». Проф. Геринович постійно з'ясовував нам, який великий господарський потенціал посідає Україна і як він використовувався раніше, перед революцією. Нас не потрібно було «агітувати», бо ми й так розуміли, що й тепер діється те саме. Надрукувавши перші 16 сторінок, ми мусіли чекати, поки в друкарні вискладають черговий друкарський аркуш; чекати треба було досить довго, бо багато залежало від кількості харчових продуктів, які треба було давати механікові та складачам. Так ми надрукували 48 чи 64 сторінки (докладно вже не пам'ятаю) підручника нашого професора. Згодом за допомогою адміністрації ІНО-СПІ (університету) закінчено друкування першої частини цього підручника. Коли він був зброшурований, його перші аркуші, надруковані нами ручним способом на твердому незугарному папері, різко відрізнялися від решти аркушів, надрукованих на нормальнішому, тоншому папері.

Може, цей приклад нашої тодішньої праці не аж надто особливий, але й досі я не можу забути того, як також і ті приємні, хоч дуже важкі часи, коли ми, студенти і професори, ділили, як одна

родина, всі труднощі життя. Не знаю, чи багато учасників ще залишилися при житті, але ті, хто ще живе, можуть краще, ніж я, розповісти про наші юнацькі пориви, якими ми долали шорстку дійсність перших років радянської влади.

*

У програмі навчання СГІ досить багато часу було відведено на екскурсії, так що нам часто доводилося мандрувати по великих теренах навколо Кам'янця. Екскурсії мали комплексний характер, тобто участь у них брали ботаніки, зоологи, ентомологи, географи, історики, археологи, геологи та інші адепти науки. Це були надзвичайно цікаві мандрівки, які значно поширювали коло наших знань. Крім наукового значення, екскурсії знайомили нас з чарівними околицями Кам'янця і, мабуть, тому до них приєднувалося багато «супутників», щоб провести приємну прогулянку.

Ми, агрономи, мусіли збирати та вивчати фльору і робили це під знаменитим керівництвом наших професорів та асистентів. Однак одночасно ми з великим зацікавленням слухали розповіді історика про Кармелюкову схованку в лісі коло Шатави (на північ від Кам'янця) і про самого Кармелюка. Геолог розкривав перед нами історію постання пасма «товтрів», тих коральових утворень, які надають своєрідного кольору цій частині Поділля. Не менше цікавими були виклади географа про поверхню та краєвид Поділля.

У цих екскурсіях брали участь професори Н. Т. Гаморак, М. І. Безбородько, Т. Геринович, П. П. Клепатський (їхні дисципліни згадані вже вище) та Василь Павлович Храневич (ентомолог), а деколи й археолог о. Юхим Сіцінський.

Наше академічне життя було приємне, при чому забувалися прикрі сторони загального становища, яке щораз більше погіршувалося.

*

У 1922 році СГІ дістав свого окремого політичного комісара в особі студента Парфена Коренева, що походив з Таврії. Треба визнати, що він особливих неприємностей нам не робив. Може, тому змінив його в 1923 році галичанин Кіндрат, імени якого я вже не пам'ятаю.

Уже в 1922 році почалися репресії проти професорського складу. Тоді кілька разів був арештований проф. Іван Андрійович Олійник; у 1923 році його звільнили з в'язниці, і він продовжував працю в інституті. Але в 1924 році його знову арештували, і про його дальшу долю мені нічого не відомо. У 1923 році був арештований також ректор СГІ проф. Микола Баєр. Тільки завдяки інтервенції тодішнього голови окружного виконавчого комітету (окрвиконкому) А. Буценка його звільнили.

З-поміж студентів набору 1918-20 рр. арештовано тоді багато осіб, і декого з них розстріляно. Як відомо, серед старших студентів було досить багато активних учасників визвольних змагань; але ніхто не робив доносів на них. Лише після того, як ГПУ збільшило кількість своїх «інформаторів» з-поміж партійців та комсомольців, почалися їх арешти.

На той час припадають також спроби частини студентів якось пробратися за кордон. Вони мріяли дістатися до Чехо-Словаччини, де в Подєбрадах саме тоді була відкрита Українська господарська академія. Декому з них удалося перейти кордон, але більшість була затримана в Польщі і повернута назад в УРСР.

Якщо порівняти атмосферу 1921-22 рр. з пізнішими часами, наприклад, з 1925 роком, то вона була ще умовно досить можлива. У той час студенти не приховували симпатій до Української Автокефальної Церкви і всією громадою підписувалися під прохання до окрвиконкому в справі передачі міського собору УАПЦ. Завдяки їхній організованості та їхньому тискові собор передано в руки українців. Але перед цією передачею місцеві представники російського православ'я підпалили собор, все ж пожежу вдалося своєчасно погасити. Не тільки студенти, але також і професори були членами Кирило-Методіївського братства і брали активну участь у житті УАПЦ, наприклад, проф. Васильківський, протоіерей Ю. Сіцинський, який викладав в ІНО, та інші. Студенти заповнювали аудиторії, де відбувалися релігійні дискусії, і собор під час богослужень; зокрема масово вони брали участь у висвяченні єпископа Йосипа Оксіюка, що був професором Кам'янецького ІНО; висвячення виконали митрополит УАПЦ Василь Липківський та єпископ Іоан Теодорович (сьогодні митрополит у США). Йосип Оксіюк (1894-?) викладав історію церкви, був висвячений 4 червня 1924 на єпископа Лубенського та Миргородського, в 1926 році був єпископом Полтавським, а з 1927 року — другим заступником митрополита Київського та всієї України; у 1935 році його арештовано та заслано на Сибір; дальша доля його не відома.

Без активної підтримки студентів не можна було б так успішно поширити мережу парафій УАПЦ в околицях Кам'янця.

*

Треба також згадати про теплі стосунки студентів з театром під керівництвом Гната Юри, який у той час гастролював у Кам'янці. Це був молодий колектив ентузіастів українського театрального мистецтва. До репертуару театру належали як українські, так і європейські п'єси. Найбільше враження зробили на нас «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» Володимира Винниченка та «Украдене щастя» Івана Франка.

Наш колега Олекса Губа був особисто знайомий з Гнатом Юрою, і це відіграло певну роль в тому, що ми, студенти, могли відвідувати театр за зниженими цінами. Ми всі були зачаровані грою акторів і «заочно» закохані в молодих акторок — в Ужвій, Блакитну та інших; студентки в більшості закохалися в Бучму...

Сенсаційною подією в нашому житті була спільна прогулянка студентів обох високих шкіл та ансамблю цього театру до Панівецького лісу. Наші дівчата-студентки були господинями: вони, більшість яких походила з самого міста та його околиць, наготували при допомозі своїх матерів багато доброї як на той час їжі. Завданням хлопців-студентів було придбати для «пікніка» напої. Хоч їх дістати в той час не було легко, все ж таки вони придбали досить вина та пива. «Пікнік» відбувся на весні, коли все навколо розцвіло та зазеленіло. Відбулася весела забава молоді. Незабутній комік Пилипенко і тут був душею нашого гурту. І хоч як гарно було на лісових галявинах, все ж треба було вечором повертатися до Кам'янця. Поверталися малими гуртками — студенти разом з акторами. Групувалися за засадою, хто з ким зійшовся під час «пікніка», той і разом повертався. Студенти звичайно крутилися коло молодих акторок; їхні щоденні товаришки-студентки відійшли, так би мовити, на задній плян. Але й ці не залишалися в боргу перед своїми товаришами студій, вони швидко опанували ситуацію і «на правах господинь» постійно перебували в колі акторів. Ясно, що при цьому не обійшлося без взаємних докорів та ревнувань між тими, що вже кохалися перед цим «пікніком». Які ж то були неповоротно щасливі дні! Після цієї прогулянки до лісу ще довго точилися розмови про успіх її.

*

У 1923 році студенти Кам'янецького СГІ вперше поїхали на практику в радгоспи. Мені пощастило попасти в один з радгоспів Подільського тресту на Вінничині. По дорозі до Вінниці, у Проскуріві, хтось украв мені з кишені залізничний квиток, документи та кілька карбованців. Довелося на деякий час залишитися в Проскуріві; мої речі товариші погодилися забрати з собою до Вінниці. На другий день документи «хтось» підкинув, але грошей так і не було. Агент ГПУ передав мені документи і дозволив переночувати на лавці залізничної станції. Наступного дня я вирішив шукати виходу з цього прикрого становища. Звернувся до деяких подорожніх, що побували в станційному буфеті, за допомогою, але всі мої спроби залишилися без наслідку. Всі, до кого я звертався, щось мимрили під носом, дивилися скоса на мене і зникали. Не знаю, чим би це все закінчилося і як довго я сидів би в Проскуріві, якби не щасливий випадок.

На станцію приїхав черговий поїзд. Я «стриг» очима на подорожніх, шукаючи когось, хто міг би мені допомогти. Я якось не подумав тоді

піти до міста — до окрвиконкому чи до наросвіти — і там з'ясувати своє скрутне становище; там напевно допомогли б мені дістатися до Вінниці. Але на моє щастя з поїзду вийшов заступник голови окрвиконкому Макаров. Я знав його з його виступів на зборах та різних з'їздах, він робив враження гарної людини. Я підійшов до нього і сказав: «Товарищу Макаров, я студент Кам'янецького СГІ, їду на практику і ось мені трапилося те й те... Чи не могли б Ви позичити мені трохи грошей, які я віддам Вам потім...» і так далі. Він зняковів і відповів: «У мене не багато грошей, можу дати Вам 50 карбованців. Про повернення забудьте. Я буду радий, коли ці гроші допоможуть Вам дістатися до Вінниці...» Не треба говорити, який радий був я з цього. Коротко після цього я вже їхав до Вінниці, попоївши добре в станційному буфеті.

Коли восени 1923 року я повертався з праці до Кам'янця, я вже не застав там т. Макарова. Ще й досі з приємністю згадую цю гарну, струнку, добре освічену людину в козацькій бурці, яка позитивно відрізнялася на загальному тлі тодішнього адміністративного апарату.

У Вінниці я відшукав своїх товаришів, з якими їхав на практику. Переночував в Історичному музеї безкоштовно завдяки симпатичному директору музею, що був добрим знайомим одного з моїх приятелів-студентів. Отримавши в «Райсовхозтресті Поділля» призначення на роботу, я ціле літо вивчав природничі та історичні умови центрального Поділля, де були розташовані радгоспи. До осені я встиг зібрати достатній матеріал, який мав лягти в основу при складенні організаційних плянів для радгоспів. Крім цього, я зібрав комплект шкідників сільсько-господарських культур, зібрав гербарій буряків та пошкоджень, викликаних бактерійними і грибовими хворобами. Особливо багато я зібрав зразків ґрунтів, як окремих шарів ґрунту, так і цілих монолітів. Усе це багатство я привіз до інституту.

Це значно піднесло мій престиж в інститутських колах, і мене прийняли як аспіранта науково-дослідної катедри. Хоч у той час вирішальний голос щодо прийняття в аспірантуру ще мали професори, я мусів додатково витримати іспит з діалектичного матеріалізму. Цей іспит влаштував представник «агітпропу», бо в інституті тоді ще не було професорів марксизму.

*

Восени 1923 року в СГІ відкрито «робітничий факультет» (робфак), що був призначений для підготовки до інституту недостатньо освічених членів партії та комсомольців, людей, які мали «заслуги» перед революцією. З відкриттям робфаку різко змінилася вся атмосфера в інституті. Робфаківці принесли з собою не тільки отруту «клясової боротьби», але також спеціальну ворожість до студентів-«основників», тобто до тих, що в перші роки вступили в інститут. Робфаківці були на привілейованому становищі: вони діставали сти-

пендії, мали свою власну кращу їдальню, що в той час було дуже важливе. Крім цього, вони створили сильну партійну організацію, яка опанувала всі галузі інститутського життя.

Тоді також почалася підготовка до т. зв. «соціально-академічної чистки» студентства, яка була проведена впродовж літа 1924 року. Наш інститут почав втрачати своє попереднє обличчя і ставав типовим «радянським вузом» (вищим учбовим закладом)...

Влітку 1924 року я відбув практику в радгоспах Гніванської цукроварні, заснованої в 1877 році. Десь у вересні я дістав листа від одного з моїх приятелів, який повідомив мене, що мене «вичистили» з інституту як «соціально чужий елемент». Я негайно поїхав до інституту. Тут видали мені довідку про складені мною іспити і про те, що я «звільнений по соціально-академічній перевірці». Слово «академічна» було тут причеплене, бо моя позиція саме з цього погляду була задовільна. А звільнили мене просто тому, що під час перебування в інституті «був пасивним» і пробував дістатися... в Європу.

Всі «вичищені» мали право на оскарження до обласної комісії в справах чистки, а потім до республіканської. Тому ми всі, пошкодовані, почали свої заходи перед комісією у Вінниці, яку очолював товариш Шекера. Хто був на допитах такої комісії, той знає, що означає боротися без надії виграти і повернутися до інституту, щоб закінчити свою освіту. Програти означало йти в життя з печаттю «соціального ворога». Ми всі дуже хвилювалися під час переслухань у комісії. Проголошений нею вирок звучав: нікого з нас не повернено в правах студентів, тільки декому з-поміж нас (у тому числі й авторові спогаду) дали «право умовно залишитися студентом». Ті, кому обласна комісія відобрала право бути студентом, поїхали до Харкова, до «Укрголовпрофосу». Серед них був і мій приятель Онисько Чуприна, якому допомогло те, що дружина голови «Укрголовпрофосу» т. Ряппо знала його раніше і відповідно вплинула на свого чоловіка. Дехто з тих, що їх не відновили в правах студента, закінчили самогубством.

Повернувшись до інституту «на правах умовних студентів», ми всі аж із шкіри вилазили, щоб якнайшвидше скласти решту іспитів та виконати приписані вправи і в той спосіб закінчити навчання в інституті. Зима 1924-25 років була для нас жахливою з цього погляду: крім дуже інтенсивних студій, треба було якось прожити, бо як «соціально-ворожий елемент» ми були позбавлені будь-якої допомоги з боку інституту. Нарешті, в серпні 1925 року я закінчив Кам'янецький СГІ і виїхав на працю.

Коли в 1927 році я приїхав до Кам'янця, щоб відвідати декого з своїх товаришів, які залишилися працювати при інституті, атмосфера там була ще гіршою. Інститут був поділений на два відділи — фітотехнічний і зоотехнічний. Це був початок ліквідації інституту: згодом зоотехнічний відділ перенесли до Херсону, а фітотехнічний

— до Житомира. Перед тим, як ліквідувати інститут цим способом, у Кам'янці арештовано багато професорів упродовж 1924-25 років, між ними — В. П. Храневича, Н. Т. Гаморака, С. А. Плойка, Ф. Панасюка та інших. Про їх долю я й досі нічого не знаю.

Про арешт проф. Федора Панасюка я довідався від його дружини. Наперед вона повідомила мене, що він «хворий», а через деякий час з іншого місця інші повідомили мене, що «його забрали». Тільки через кілька років я довідався, що його заслали без права повертатися на Україну.

Коли в 1938 році мені довелося знову побувати в Кам'янці, що тоді був у «прикордонній зоні», я з великим болем відвідав ті місця, де колись були СГІ та ІНО. Замість бурхливого юнацького студентського життя, тут залишилися тільки «мертві місця». Кам'янець перетворився у відстале, провінційне прикордонне містечко. Із спеціальних середніх шкіл тут залишилася тільки акушерська школа. Безлюдні вулиці. Майже жодного руху...

*

Залишається сказати декілька слів про «стару гвардію», тобто про тих студентів, які вступили в Кам'янецький університет у 1919-21 рр. і які закінчили СГІ.

Поскільки вони були піонерами молоді сільсько-господарської високої школи, які мусіли завойовувати в житті авторитет та визнання для себе і для своєї «альма матер», їхнє становище різнилося від тих студентів, що кінчали старі, традиційні високі школи. Але швидко виявилось, що значна частина їх вибилася на чоліві місця в різних галузях праці. Я, на жаль, не маю відомостей про всіх, тому мушу обмежитися згадкою тільки про тих, про кого я такі відомості posiдаю.

Працівники в галузі наукових дослідів:

Ардатьев, В. М. — з села Ісаковець коло Жванця, Поділля; працював при кафедрі городництва та садівництва інституту, опісля був науковим співробітником Української академії наук як ботанік.

Панасюк Федір — з села Закутне коло Гусятина, Галицьке Поділля; дуже швидко посувався вгору як виключно здібний ботанік та фітопатолог; уже в 1926 році був доцентом інституту; як уже згадано, засланий; в його особі наука втратила дуже цінного робітника. (Він був моїм особистим другом з середньої школи; разом з ним ми були аспірантами при кафедрі ботаніки з 1923 року).

Лехнович, П. — з Поділля, науковий співробітник Ленінградського інституту рослинознавства і член редакції журналу «Природа».

Силенко, В. — науковий співробітник Всесоюзного інституту кормів у Москві.

Громик Іван — з Басарабії, відомий селекціонер бобових культур (виплекав кількох нових сортів гороху), науковий співробітник Ле-

нінградського інституту рослинознавства та Московського інституту консервної промисловости.

Медведів Юрій — дуже здібний науковий робітник у галузі фізіології рослин, працював у Ленінграді.

Білошицький Михайло — з Кам'янця, працював у галузі городництва; тепер професор Сільсько-господарської академії ім. Тімірязева в Москві, завідувач кафедри городництва закритого ґрунту.

Працівники в галузі шкільництва:

Лисенко Лука — викладач у сільсько-господарському технікумі.

Процак Іван — лектор вищих курсів в Одесі.

Гутникевич А. — з Галичини, викладач у сільсько-господарському технікумі на Запоріжжі.

Корчинський — з Поділля, лектор Херсонського сільсько-господарського інституту.

Наливайко — доцент Житомирського сільсько-господарського інституту.

Працівники в трестах на посадах головних агрономів:

Гарбар Василь — з Поділля, гол. агроном Кавказького овцетресту.

Філонєць Дмитро — з Полтавщини, гол. агроном Господарсоюзу, потім у Середній Азії, арештований у 1937 році; доля його не відома.

Чуприна Онисим — з Басарабії, гол. агроном цукрового комбінату Подільського цукротресту; у 1942-43 директор Шатавського цукрозаводу.

Дзендзюк Олександр — з Чернігівщини, гол. агроном одного комбінату цукротресту...

Декого з-поміж них уже немає в живих — О. Чуприна, Д. Філонєць. Доля інших не відома. Але дехто з живих перебуває по цей бік «залізної завіси» — у США, Канаді, Австралії та в інших країнах, де беруть участь в українському громадському житті. Цікаво відзначити, що ті, хто під час другої світової війни емігрували на Захід, звичайно спрямовували свій шлях через Кам'янець, де 15-18 років тому вони були студентами СГІ. І там при кінці 1943 року вони зустрілися, щоб згадати своє студентське минуле...

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Україніка в сучасних англомовних енциклопедіях

Українській тематиці в чужомовних енциклопедіях уділяють у нас не багато уваги. А тим часом енциклопедії й далі є основним джерелом стислої наукової інформації. Досить зайти в будь-яку більшу публічну чи університетську бібліотеку, щоб переконатися, що саме полиці з енциклопедіями належить до найпопулярніших. При допомозі енциклопедій довідкові бібліотекарі залагоджують значну більшість різноманітних запитань. Сотні тисяч студентів опрацьовують свої численні проєкти і т. зв. есеї переважно з допомогою енциклопедії. Тому вплив енциклопедій на формування світогляду передової молоді залишається, мабуть, більший, ніж вплив самої школи.

Українські вчені на еміграції здебільша розуміють вагу енциклопедій і тому вже декілька років уперто працюють над монументальною «Енциклопедією Українознавства». Важливість появи цієї книги англійською мовою навряд чи можна зрівняти з якимсь іншим здобутком нашої еміграції. До цієї криниці правдивої інформації про Україну сміливо можна скеровувати всіх, хто таких інформацій від нас вимагатиме. Лихо, однак, у тому, що наші англомовні співгромадяни, за винятком небагатьох фахівців, силою звички і далі шукатимуть таких інформацій не в нашій, а таки в своїх енциклопедіях.

Спробішися отже, на видання цієї книги англійською мовою, треба спромогтися ще бодай на її включення в бібліографічні показники англомовних енциклопедій. Це і є головною причиною, чому проблему українки в цих енциклопедіях підносимо саме тепер.

Загальних англомовних енциклопедій нараховують сьогодні біля де-

сятка, але широке визнання здобули лише сім. (Маю на увазі тільки загальні багатомовні енциклопедії, а не спеціалізовані чи малі). З-поміж них «Енциклопедія Британіка», «Енциклопедія Американа» і «Чемберс енциклопедія», розраховані на зрілих читачів, з середньою та вищою освітою. «Інтернаціональна енциклопедія» і «Кольєрс енциклопедія» пристосовані до рівня учнів старших клас середньої школи та студентів коледжів. Натомість «Ворлд бук енциклопедія» та «Ілюстрована енциклопедія Комптона» більш промовляють до учнів старших клас народної школи та до молодших середньошкільників. Для зручності називатимем кожна з них її скороченою назвою: «Британіка», «Американа», «Комптонс» і т. д.

Як же поставлена сьогодні українська проблематика в усіх цих енциклопедіях? Чи справді українські теми збувають у них мовчки або коментують неприхильно, чи висловлені деким жалі з цього приводу передавлені та не згідні з найновішими фактами?

Щоб відповісти як слід на це delicate питання, потрібно було б перевірити всі українські гасла в кожній з згаданих енциклопедій. На таку детальну аналізу розмір журнальної статті однак не дозволить. Тому доведеться застосувати модну тепер методу репрезентативного зразка, з англійського — семплінг.

Для такого зразка візьмемо десять характеристичних записів-гасел: Україна; Українська мова й література; Київ; Львів; Володимир Великий; Хмельницький; Скворода; Шевченко; Франко; Петлюра. Питома вага цих гасел в українській тематиці така велика, що

тільки деякі з них можна було б успішно замінити іншими. Здається цілком нормальним, що в кожній загальній багатотомовій енциклопедії всі ці записи-гасла повинні бути.

Порівнюючи розмір і зміст кожного гасла в кожній енциклопедії по черзі, можна з деякою точністю встановити, яка з них ставиться до українців уважно, а яка недбало. Проте така розв'язка не узгоджувала б ні формату окремих енциклопедій, ні їх специфічного характеру. Крім того, вона не говорила б нічого про питому вагу української тематики в порівнянні з тематикою інших народів, а про це ж властиво й ідеться. Тому для більшої точності та об'єктивності доведеться ввести ще додаткову одиницю міри, щоб порівняти місце, присвячене згаданім українським гаслам, з рівнозначними гаслами якоїсь іншої нації.

Щодо величини території, кількості населення і природних ресурсів України можна було б порівняти з такими країнами, як Франція, Англія чи Італія. Будемо, однак, скромні й для порівняння візьмемо наше меншого сувіда — Польщу. Отже хай говорять факти.

Почнемо з статті «Україна», як її опрацьовано в найстаршій і найавторитетнішій енциклопедії — «Британіка» (вид. 1963).

1. Україна

У «Британіці» стаття про Україну покриває всього чотири сторінки. Три чверті стор. присвячено географічному положенню і фізичній характеристиці, а три сторінки — історії. Історію автор починає від Київської Русі, згадує Галицько-Волинську державу, зозаччину, галицький «П'ємонт» 19 ст., визвольну війну, УРСР, боротьбу УПА, аж до приєднання Криму до УРСР у 1954 році. Є згадка й про екзильний уряд на чолі з А. Лівіцьким, а описля С. Витвицьким. Аж дивно, скільки цінних інформацій можна подати на трьох сторінках, коли

хтось знає свій предмет і вміє його викласти.

Зацітуємо для прикладу хоча б такий параграф:

«Між першою і другою світовими війнами в Польщі існувала підпільна Українська Військова Організація і Організація Українських Націоналістів, обидві під проводом полк. Євгена Коновальця. 23 травня 1938 його вбив у Роттердамі советський агент, і його місце посів полк. Андрій Мельник. Коли Німеччина розпочала другу світову війну, різниця в поглядах щодо застосування найкращої тактики довела до розламу в ОУН. Степан Бандера очолив більшість, а Роман Шухевич (ген.-лейт. Тарас Чупринка) був призначений шефом УВО...» Виразно, ясно і гідно.

Чи не єдине застереження, яке можна мати до статті, — це досить непевні статистичні дані автора, за якими українці в УРСР творять сьогодні 66,7% населення. Інші енциклопедії подають 70-77%. Вухо українця разить також таке твердження: «1 листопада 1918 у Львові останній австрійський губернатор князь Гуйн озброїв українців, які проголосили незалежність Західно-української республіки. Поляки звільнили (?) місто 22 листопада...»

Цей лягус про «звільнення» Львова можна однак пробачити авторові, коли врахувати, що сам він поляк (К. М. Смогоржевський). У загальному ж стаття об'єктивна й у прихильному до українців дусі. У всякому випадку жоден українець не написав би, мабуть, об'єктивнішої статті про історію Польщі. Стаття має п'ять статистичних таблиць й подає добрі бібліографічні джерела англійською та французькою мовами.

Можна отже радіти, що «Британіка» присвятила Україні аж чотири сторінки справді вартісної інформації. На жаль, радість буде короткою, коли взяти до уваги, що Польщі ця сама енциклопедія присвячує понад 30 стор. друку й дві стор. гарних ілюстрацій. Вислід 1:8 на нашу некористь!

«Американа» (1963) — головний

конкурент «Британіки», присвячує Україні шість з половиною стор. друку та дві стор. ілюстрацій. Про українців автор висловлюється самими суперлятивами. За його словами, «українці належать до одної з найкращих рас СРСР. Високі, широкоплечі, сильно збудовані, круглоголові, довголиці, прямоносі, з середньої величини ротами й малими вухами... волосся темне, густе, кучеряве... Українські жінки відомі своєю красою».

У порівнянні з виданням 1950 року стаття в «Американі» ґрунтовно перероблена й з тенденційно проградянської стала майже протирадянською. Українській історії автор (Е. Реймонд) уділяє, за малю місця, Київський і Галицько-Волинський періоди ледве згадано, з гетьманів названо лише Хмельницького і Мазепу, найновіший період протрактовано теж надто побіжно, хоч і не тенденційно. Стаття згадує, що в 1952 році «українські націоналістичні повстанці все ще боролися проти комунізму... Майбутнє України лишається під знаком запиту, але зараз (1953) вона знову під тяжким советським контролем».

Присмтно бачити в «Американі» дві сторінки ілюстрацій, яких раніше не було. Неприємно тільки, що на першому місці показано, як мешканці української столиці відзначають 300-ліття Переяславської угоди, тієї самої, про яку в статті написано, що «кинула Україну з гарячої польської сковороди в російський вогонь». Не вдовольняє і те, що співвідношення між польським і українським матеріалом і тут ще 1:2 на нашу некористь.

В енциклопедії «Кольерс» (1964) Україна стоїть під назвою «Українська Радянська Соціалістична Республіка». Стаття має лише трохи більше одної сторінки, включаючи одну мапку й одну ілюстрацію. Київському й козацькому періодам історії присвячено буквально десять рядків. Новому періодові аж до наших днів — ще 15. Зміст статті не викликає застережень, але... чому ж так мало, чи така

загальна політика редакції? Напевно ні, бо Польщі присвячено аж 23 сторінки, з великими мапами й численними таблицями та ілюстраціями. Отже 1:20 на некористь України.

«Чемберс» (1959) гаслові Україна присвячує не цілу сторінку, включаючи мапку Донецько-Криворізького промислового району й таблицю з показниками продукції вугілля та залізної і манганової руди. Взагалі Україна цікавить авторів цієї нотатки виключно як економічна база Росії. Про українську історію, культуру чи хоча б клімат нема нічого. Не подано навіть жодної бібліографії для тих, хто справою України цікавиться серйозніше. Натомість Польщі присвячено майже 18 сторінок і дві сторінки добрих ілюстрацій, як і значну бібліографію. Отже ще раз 1:20.

Для об'єктивності треба сказати, що Україна досить часто згадується на 35 сторінках, присвячених СРСР, та на 26, присвячених окремо російській історії. Там можна знайти твердження, що «вирішального удару Києву завдав Андрій Боголюбський» або що «культурні та політичні зв'язки Галицько-Волинської держави з Польщею, Угорщиною і Західною Європою були принаймні такі, як з Московщиною». Та все ж таки для авторів цих статей і Київ, і Галич, і Москва — це та сама «Рашша».

«Інтернейшинал», яка появилася на книжковому ринку вперше минулого року, — має про Україну дуже добру статтю проф. І. С. Решетаря. Стаття ілюстрована будинком одеської опери й одною мапою. Проте, хоч автор і заявляє, що «українці починають свою історію від передхристиянських часів», вірити на слово тяжко. Про Київську державу в статті нема майже нічого. Польщі в енциклопедії присвячено 10 сторінок з численними ілюстраціями, тоді як Україні тільки чотири сторінки, включаючи сюди й українську літературу. Пропорція знову приблизно 1:2.

«Ворлд бук» (1960) містить про Україну надзвичайно теплу нотат-

ку пера Теодора Шабата. «...Протягається від Карпатських гір на заході до Кавказьких на сході і від Чорного моря якихсь 300 миль на північ. Багато країн хотіло контролювати її родючі поля та мінеральні багатства й за це воювали... Україна була колискою Російської нації (в ориг. Рашшен нейшин, — М. Д.). Українські племена вільно мандрували майже всіма просторами. Але наприкінці 17 ст. українці втратили свободу... У 1917 році вони пробували створити свою окрему націю...»

З цього уривка нам ясно, що автор жививає «Рашшан» у розумінні руський, а не російський, а слово нація в розумінні — держава, а не народ. Та чи ясно це юним читачам, для яких призначена енциклопедія, — можна сумніватися.

Нотатка дуже коротка, всього на 1/2 сторінки, без ілюстрацій і без бібліографії. Для Польщі «Ворлд бук», відводить таки 10 сторінок, з численними мапами й гарними ілюстраціями. Отже ще раз 1:20!

У «Комптонс» (1962) гаслові «Україна» відведено теж півсторінки, з маленькою мапкою. Нотатка суто інформаційна, про географічне положення, природні багатства й новітню історію, яка розпочинається від створення Української Народної Республіки. Польща й тут має чотири сторінки, з кількома мапами та ілюстраціями. Отже пропорція один до вісім.

У висліді цієї перевірки можна ствердити, що статтю про Україну має кожна енциклопедія. За винятком «Чемберса», усі статті написані в прихильному дусі і в більшості з симпатіями до боротьби українців за незалежність. Основна їхня слабкість — це надто велика сконденсованість. «Американа» й «Інтернейшинал» уділяють Україні двічі менше місця, ніж Польщі. «Британіка» і «Комптонс» — у вісім разів. Натомість у «Кольерс», «Чемберс» і «Ворлд бук» цю різницю збільшено аж у двадцять разів!

З почуттям неспокою, а то й тривоги переходимо до другого гасла.

2. Українська мова й література

Це фактично два різні, хоч і споріднені гасла. Українській мові «Британіка» присвячує півсторінкову нотатку К. Метюса. Більшменш стільки місця присвячено й польській мові. Натомість значна різниця помітна між нотатками про українську й польську літератури. Українській літературі (автор Євген Маланюк) приділено всього півсторінки. Місця вистачає тільки на те, щоб назвати видатніших письменників. Не згадано жодного головнішого твору, а з есеїстів і критиків названо чомусь тільки Д. Донцова. Стаття про польську літературу (Т. Терлецького) має шість сторінок, поділена на відповідні розділи й підрозділи і не лише згадує прізвища окремих письменників, але й цитує та аналізує головніші їх твори.

«Американа» досі взагалі не має окремого запису ані для української мови, ані для літератури. Щоправда, українській мові присвячено сім теплих рядків, а літературі чверть сторінки у згаданій уже загальній статті про Україну. Єдиний твір, який там названо — це «Мертві душі» Миколи Гоголя. Польській мові «Американа» присвячує окремо півсторінки, а літературі — повних десять сторінок. Сама бібліографія до польської літератури має більше місця, ніж уся згадка про літературу українську. У російську літературу (14 сторінок!) включено і «Літопис Нестора», і «Слово о полку Ігореві», і творчість митр. Туптала та Теофана Прокоповича, і хоч згадано, що вони українського походження, — така згадка чейже не заступить потреби окремої статті про українську літературу.

У «Кольерс» немає окремих нотаток ні про українську мову, ні про літературу. Є лише неясні натяки у відповідних російських рубриках. Знову ж польській мові присвячено окрему півсторінкову статтю, а польській літературі понад три сторінки, з портретами Міцкевіча, Красицького і Сенкевіча.

Також «Чемберс» не має окремого гасла ні для української мови, ні для літератури. Індекс відсилає зацікавлених до такого дивного твердження: «В СРСР говорять по-російськи в трьох формах: по-великоруському 105 мільйонів, по-білоруському 10 мільйонів і по-українському (рутенському або малоруському) 40 мільйонів...» І стільки всього. Польській мові «Чемберс» присвячує окрему статтю на одну сторінку, а літературі понад три сторінки — обидві статті з дорбими бібліографіями.

В «Інтернейшнал» українську літературу включено, на жаль, у загальну статтю про Україну. Українській мові присвячено окрему 20-рядкову нотатку. Нотатка того ж автора про польську мову дещо довша.

«Ворлд бук» про українську мову й літературу не подає взагалі нічого. Щоправда, немає окремих гасел і для польської мови та літератури, але в цьому випадку зацікавлені все ж таки дещо зможуть довідатися про ці речі із загальної статті про Польщу. Це саме можна сказати й про «Комптонс».

Отже з сімох енциклопедій тільки «Британіка» має окремі гасла для української мови та літератури. «Американа» й «Інтернейшнал» подають бодай короткі згадки. У чотирьох інших енциклопедіях українська мова й література не діждалися досі навіть того. Польська мова й література мають добрі окремі статті в п'ятьох енциклопедіях, а принагідно згадано про них і в двох інших.

3. Київ

Столиця України й «матері городів руських»¹⁾ енциклопедія «Брі-

таніка» віддає півсторінки. Нотатка Р. А. Френча об'єктивно переказує історію Києва, на жаль, не подає жодної ілюстрації і бібліографічних джерел. Для порівняння стаття про Варшаву — ілюстрована, має аж дві сторінки й дає бібліографію в чотирьох мовах.

В «Американи» нотатка про Київ і Київську область має 3/4 стор. Нотатка тепла й об'єктивна, але не без парадоксу: «Коли проголошено Українську Республіку в січні 1918 року, Київ став її столицею, але вкортці опісля був по черзі окупований більшовиками, німцями й Отаманом Симоном Петлюрою...» Чейже Київ залишавсь столицею України і під німцями, і під «окупацією» Симона Петлюри. Жаль також, що нотатка не ілюстрована. Варшаві «Американа» присвячує одну сторінку друку й одну ілюстрацію.

Несподівано «Кольєрс» присвячує Києву і Київській області більше місця, ніж усій Україні. Україні присвячено одну сторінку й одну ілюстрацію, а «Єрусалимові Росії» (написано Рашша) — півтори стор. і дві ілюстрації. Ця ж енциклопедія присвячує Варшаві лише 3/4 сторінки, не подаючи ілюстрацій.

Також «Чемберс» віддає Києву більше місця, ніж Варшаві. На жаль, статистичні дані (наприклад, кількість населення) зупиняються в цій енциклопедії переважно на 1939 році, дармащо вона ревізована в 1959 і знову в 1963 роках...

В «Інтернейшнал» Київ має одну сторінку, з світлиною бульвару Шевченка. Варшаві присвячено півтори сторінки, включаючи кілька ілюстрацій.

«Ворлд бук» віддає для Києва всього чверть сторінки друку. Варшаві присвячено знову півтори сторінки, включаючи й дві ілюстрації. Трохи краща пропорція в «Комптонс»: півсторінки для Києва, без ілюстрацій, і одна сторінка для Варшави, з двома ілюстраціями.

У загальному можна сказати, що гасло Київ краще запрезентоване в усіх енциклопедіях, ніж два попередні гасла. Проте аж у п'ятьох

¹⁾ Усі обговорювані енциклопедії називають Київ «матір'ю городів руських», або «колицкою Руси», або «Єрусалимом Руси», що радше пов'яже історію Києва з історією Росії.

енциклопедіях Варшаві присвячено значно більше місця чи ілюстрацій, ніж Києву.

4. Львів

З усіх енциклопедій тільки в «Британіці» Львів уведено, як Львів, а не Львов чи Львув. На жаль, у нотатці зазначено, що українська вимова цього міста — Львов. Нотатка була б об'єктивною, якби не було в ній згадки про «окупацію» Львова українськими націоналістами в 1918 році та про його «звільнення» поляками. Здавалося б, що автори такої авторитетної енциклопедії мусіли б обережніше поводитися з подібними категоричними висловами. Нотатка має менше ніж півсторінки, й не подає ні ілюстрацій, ні бібліографії. Польське місто Познань, тієї ж величини та значення, що й Львів, має в «Британіці» цілу сторінку, включно з світлиною оперного будинку й добрими бібліографічними джерелами.

В «Американі» нотатка про Львів і Львівську область має майже півсторінки — стільки ж, як і Познань.

У «Кольерс» Львів і Львівська область мають $\frac{3}{4}$ сторінки, включно з світлиною скверу Міцкевича. Трохи вражає, що назви вулиць, парків, музеїв досі польські. Познані енциклопедія відводить тільки півсторінки, без ілюстрацій.

Згідно з «Чемберсом», хоч Львів заснований «руськими» й рахується українським центром, проте «населення міста переважно польське, отже радянські претенсії спираються тільки на стратегічні, та давні історичні аргументи». Нотатка не ревізована від 1939 року і має менше місця, ніж нотатка про Познань.

«Інтернейшннал» з цікавих архітектурних пам'яток Львова згадує вірменську й римо-католицьку катедрі, але не згадує чомусь ані Волоської церкви, ані собору св. Юрія. Познані в енциклопедії приділено двічі стільки місця.

«Ворлд бук» подає Львів ще в

польській транскрипції. Десять рядків, присвячених Львову, виглядають бідно в порівнянні з півсторінкою про Познань та Познанську область.

У «Комптонс» Львів згадано шістьма рядками тільки в спеціальному індексі. Немає і натяку на те, що це українське місто, на Україні розташоване. Натомість згадка про Познань ясно стверджує, що це давнє польське місто, столиця Познанського воєводства тощо.

Вислід перевірки показує, що хоч Львів уведено в усі енциклопедії, проте Познань виграє в кожній і на кількості місця і на точності інформації.

5. Володимир Великий

Про Володимира Великого «Британіка» містить півсторінкову статтю з детальним життєписом, включно з згадкою про його многоженство та 800-особовий гарем. Загальну характеристику відносно у тодішньому Київському князівстві подано, на жаль, виключно за російськими джерелами. У нотатці трапляються й фактичні помилки, як ось твердження, що Володимир аж сім років (977-984) перебував у Швеції, збираючи варязьке військо для здобуття Новгороду, а опісля Києва. Бібліографію подано ще з 19 століття.

Для порівняння треба однак ствердити, що перший польський християнський князь Мешко I взагалі не має окремого гасла, а нотатка про короля Болеслава Хороброго має лише півсторінки.

В «Американі» нотатка про Володимира теж має значно більше місця, ніж про Мешка I чи Болеслава Хороброго. У «Кольерс» князь Володимир окремого гасла не має, але не мають окремих гасел і згадані польські королі. Суттєва різниця в тому, що у випадку Володимира індекс відсилає зацікавлених до розділу російської історії, тоді як у випадку польських королів — таки до історії польської.

Немає окремого гасла про Володимира Великого і в «Чемберс». Натомість подано досить точну нотатку про Володимира Мономаха. Цікаво, що й «Інтернейшнал» присвячує більше місця Володимирові Мономаху, ніж Володимирові Великому.

«Ворлд бук» присвячує Володимирові Великому 16 рядків. Згадані польські королі окремих гасел не мають. Також «Комптоне» віддає Володимирові шість рядків у спеціальному індексі, тоді як Мешка I не згадує.

У підсумку виявляється, що сильна індивідуальність Володимира Великого має в енциклопедіях виразну перевагу над тогочасними польськими королями. На жаль, все це досі йде на рахунок російської, а не української історії.

6. Хмельницький

Найвидатнішому українському гетьманові «Британіка» присвячує півсторінки. Хмельницького показано як «здібного дипломата і полководця», але також як «вибухового, анархістичного, неспроможного на довший труд і не рішучого в критичні моменти». Кожному вільно мати свій погляд на окремі історичні постаті, але назвати Запорізьку Січ «твердиною утікліх кріпаків і бандитів» серйозний науковець таки не сміє. Тому хочеться вірити, що автор нотатки, Р. Е. Пайпс, знайде відповідніший вислів для єдиного в той час бастиону свободи.

Треба підкреслити, що таким польським державним мужам, як Косцюшко чи князь Юзеф Понятовський, «Британіка» присвячує приблизно стільки ж місця.

«Американа» містить про Хмельницького чверть сторінки. «... Син польського шляхтича, що оселився серед козаків на Україні... Шукав протекції Туреччини, Росії й знову Польщі, вкінці жив у відставці під суверенністю російського царя...» Не підписаний автор нотатки симпатизує намаганням Хмельницького

унезалежнити Україну. Тому тяжко якось погодити ці його симпатії з подібними неточними узагальненнями. Приблизно такої ж величини нотатки про Косцюшка чи Понятовського — набагато точніші і зрівноваженіші.

«Кольерс» окремого гасла для Хмельницького не має. Індекс відсилає зацікавлених до такої дивовижної інформації: «Під час панування царя Алексія (1645-1676) козаки, які відогравали соціально-революційну роль у союзі з селянами, у час Смути перемандрували на південь у польську Україну, до Чорного моря. Переможений пізніше польськими панами їхній лідер, гетьман Богдан Хмельницький, запропонував цареві Україну, як протекторат».

О, свята простота! Козаки перемандрувати на Україну з Москви і тому з Москвою пізніше з'єдналися. І тому для України вистачає однієї сторінки, а для Хмельницького взагалі нічого не треба... Косцюшкови «Кольерс» присвячує окрему, теплу і точну, півсторінкову статтю, з гарним портретом.

Натомість «Чемберс», якому ми вже схильні були приписати антиукраїнські тенденції, містить стислу, але об'єктивну нотатку, ствержуючи, що Хмельницький боровся за незалежність України й був невдоволений Переяславським договором. Косцюшкови чи Понятовському енциклопедія присвячує лише на кілька рядків більше.

«Інтернейшнал» окремої нотатки про Хмельницького не подає, хоч Косцюшкові присвячує 15 рядків. У «Ворлд бук» про Хмельницького немає згадки навіть в індексі. Натомість Косцюшкові призначено чверть сторінки, з портретом. Немає згадки про Хмельницького і в «Комптоне», тоді як Косцюшко чи Косцут мають по півсторінки, з портретами.

З цього видно, що найяскравіша постать Козаччини не знайшла досі місця аж у чотирьох з семи енциклопедій. І тільки в двох Хмельницького висвітлено більш-менш задовільно.

7. Сковорода

Про найбільшого українського філософа Григорія Савича Сковороду в шістьох енциклопедіях немає найменшої згадки, навіть в індексах. І тільки індекс у «Кольєрс» згадує Сковороду як російського філософа та відсилає зацікавлених до 8 тому, стор. 416. Там, під гаслом «Духобори», можна прочитати таке:

«...Духоборську секту створено вперше в половині 18 ст., на Харківщині... Український філософ-містик, Григорій Савич Сковорода, мав великий вплив на цей рух».

Слов'янська філософія на Заході досі переважно ігнорована. Але все ж таки чільні представники польської чи російської філософської думки відзначені бодай у більших англійських енциклопедіях.

8. Шевченко

На превеликий наш і її сором, у «Британіці» окремої замітки про Шевченка досі нема. Індекс відсилає зацікавлених до загальної статті Є. Маланюка, де про Шевченка вміщене одне речення: «Потрібний був геній Тараса Шевченка, щоб удихнути новий національний дух у романтизм та в усю українську літературу...» Польському поетові Адамові Міцкевічеві присвячено цілу сторінку, з детальним життєписом, назвами творів і вартісними бібліографічними джерелами.

«Американа» присвячує Шевченкові 23 рядки. Тепло й об'єктивно, на жаль, таки мало... Згадка про Міцкевіча бодай настільки довша, що може назвати його окремі твори.

«Кольєрс» не згадує Шевченка навіть в індексі. І знову ж Міцкевічеві присвячено цілісіньку підписану статтю. Також у «Чемберс» про Шевченка немає згадки навіть в індексі. Міцкевіч має окремо чверть сторінки з бібліографією.

Індекс в «Інтернейшінал» відсилає зацікавлених до загальної статті Решетаря. Про Міцкевіча надруковано окрему півсторінкову дові-

дку. У «Ворлд бук» і «Комптонс» нема про Шевченка нічого.

Вислід, як видно, сумний: з сімох енциклопедій тільки «Американа» має окрему довідку про найбільшого поета української землі. Про Міцкевіча тільки одна енциклопедія такої довідки не має.

9. Франко

Іван Франко, як і Шевченко, ще не діждався окремої замітки в «Британіці». Індекс і тут відсилає читача до нотатки Маланюка, де про Франка написано півречення: «...модерну українську літературу спочатку очолили великий письменник Іван Франко і видатна поетеса Леся Українка». Подібне посилення під прізвищами Словацького чи Красіцького приводить зацікавлених до чвертьсторінкових підрозділів про життя і творчість цих польських письменників. А в нас? Голе прізвище, з додатком «великий» чи «видатний».

«Американа» присвячує і Франкові окреме гасло, яке варто зачитувати бодай частинно: «Франко Іван, український письменник і патріот... Палкий український націоналіст, радикальні погляди якого були частинно інспіровані російським ученим, Михайлом Петровичем Драгомановим...²⁾ Франків „Мойсей“ — це переспів біблійної історії з удалими аналогіями між шуканням ізраїльтянами обіцяної землі та бажанням українців мати власну державу...»

²⁾ Про цього «російського вченого» енциклопедія пише таке: «...Провідний пропагатор українського націоналізму в Київському університеті... За активну діяльність у справі української суверенності висланий царем... з Малоросії в 1876 році. Опинився в Женеві, де разом з іншими українськими націоналістами заснував „Громаду“... перший український журнал, сильно зближений до соціалізму». Ось таким «російським» ученим був М. П. Драгоманов.

У «Кольєрс» для Франка немає ні окремого гасла, ні згадки в індексі. Словацький хоч і не має окремого гасла, проте дев'ять рядків, присвячених йому в статті про польську літературу, дають загальну уяву про творчість цього польського поета і драматурга... Натомість «Інтернейшнал» не згадує про Словацького, зате Франкові присвячує окрему згадку на 10 рядків. Повторюючи в основному те, що написано про Франка в «Американі», замітка кінчається таким реченням: «Його соціалізм був гуманного характеру, а не базований на класовій боротьбі. Був успішним адвокатом особистої та національної свободи».

У «Чемберс» знову навпаки: про Франка згадки нема, натомість Словацький має 17 рядків, з перерахуванням його головніших творів. Також в обидвох юнацьких енциклопедіях Франка не згадують. Отже доля Франка на сторінках англійських енциклопедій мало краща від долі Шевченка.

10. Петлюра

Як і про Хмельницького, найприхильнішу згадку про С. В. Петлюру подає та енциклопедія, від якої цього можна було б найменш очікувати — «Чемберс». Зацитуємо її повністю, бо вона найкраще розвіває українські нарікання на те, що на Заході «нас свідомо не визнають», через сильні жидівські чи російські впливи. Ось ця нотатка:

«Петлюра, Семйон Васильєвіч (1877-1926), укр. політик, нар. в Полтаві, під час студій у духовній семінарії став соціалістом і прихильником українського націоналізму, що його царський уряд намагався придушити.

З вибухом революції в 1917 році брав провідну участь у формуванні українських полків, а після більшовицького перевороту в листопаді став міністром війни в незалежному українському уряді. Більшовики напали на Україну, розбили

її армію і зайняли Київ. Петлюра ще тричі пробував закріпити незалежну українську демократичну республіку, а коли більшовики загромували остаточно в 1920 році, він намагався утримати цю ідею живою з-за кордону. Його замордовано в Парижі 1926 року».

Дехто, може, подумає: а все ж таки приховують, хто його замордував... Ні, не приховують. Ось в «Інтернейшнал» також прихильно, лише дещо коротша згадка закінчується так: «... він був замордований у Парижі одним жидом, мабуть, з помсти за антижидівські погроми, влаштовувані деякими його прихильниками».

У двох найбільших енциклопедіях Петлюра окремої нотатки ще не діждався, хоч його прізвище згадують в індексах. У «Кольєрс» та в обидвох юнацьких енциклопедіях досі нема згадки про нього навіть в індексах. Маршал Пілсудський має окремі нотатки в кожній енциклопедії, а дві останні навіть містять його портрети.

На цьому наша аналіза вичерпується. Самі собою напрашуються висновки, хоч вони, як усякі висновки, будуть до певної міри суб'єктивні і дискусійні.

★

1. Аналіза виразно стверджує, що жодна з згаданих англійських енциклопедій не виявляє свідомих антиукраїнських тенденцій. Може, колись такі тенденції й були, але сьогодні їх таки не помічаємо.

2. Одночасно виявляється, що жодна з енциклопедій не уділяє українській тематиці стільки уваги й місця, на які ця тематика об'єктивно заслуговує. Деякі інформації подано дуже прихильно, але занадто коротко. Інші зовсім невірні, але роками не ревізовані. Багатьох важливих гасел досі взагалі бракує. Проте вину за такий стан несуть, на нашу думку, не редакції енциклопедій, а самі українці, які досі мало цікавилися, що про них пишуть.

3. Якщо англomовні енциклопедії були б допущені в належній кількості до бібліотек на Україні, їхні редакції зразу подбали б, щоб усю українську тематику належно перевірили й значно доповнили, як це робиться, наприклад, з численними африканськими чи азійськими країнами. На жаль, на відкриття українського ринку покищо не заноситься.

4. Значний попит на українську тематику, а також значний ринок збуту для англomовних енциклопедій існує сьогодні серед мільйонної української еміграції. На жаль, ні наші громадські центральні, ні наукові установи, ні окремі професори та культурні діячі, мабуть, не довели досі цього факту до відома видавців енциклопедій. Поміж окремими енциклопедіями ведеться сьогодні сильна конкуренція за ринки збуту. Тому кілька листів від наших репрезентаційних установ, листів, відповідно скріплених ринковими аргументами, напевно мали б негайний успіх.

5. Відомо, що в англomовних країнах — «покупець завжди правий». Тисячі українських хат у США чи Канаді прикрашені сьогодні комплектом тієї чи іншої англomовної енциклопедії. Тисячі наших людей плянують придбати нову енциклопедію чи замінити старе видання новим, «у люксусовій оправі». І неважко так тяжко сісти на десять хвилин, щоб послати редакції більш-менш таку записку: «Панове! Мені дуже подобається Ваша енциклопе-

дія. На жаль, я не зможу купити її так довго, поки країні мого походження — Україні та українським темам — Ви не приділите бодай стільки місця, як приділяете, наприклад, польським проблемам...»

Це саме, зрештою, можна сказати усно агентів видавництва, а він уже постарасться переказати це своїм зверхникам. І якщо бодай кожний другий наш покупець не полінувався б цього зробити, нам не доводилося б червоніти за незадовільний стан україніки перед власними дітьми.

Слід пам'ятати, що зміст енциклопедій ревізують не лиш в СРСР. Невидима сила, передусім сила попиту і збуту, викидає цілі розділи та вставляє нові й по цей бік греблі. Наприклад, в «Американі» за 1950 рік ще не було окремих гасел ні для Шевченка, ні для Франка. Сьогодні такі гасла вже є. Про СРСР початково було в цій енциклопедії всього чотири сторінки. Поступово цей розділ роздмухано аж на 180 сторінок і зроблено з нього майже суцільний панегирик на честь Росії та комунізму. Сьогодні його знову скорочено до 50 сторінок та переписано в куди критичнішому дусі.

Присутність великої української еміграції, яка вже розуміє англійську мову, дуже сприяє тому, щоб україніка стала нарешті відповідно репрезентована на сторінках англomовних енциклопедій. Отже від кожного з нас багато залежить, чи в цій ділянці скоро наступлять бажані зміни.

Мар'ян ДАЛЬНИЙ

«Зовнішня політика» у невибагливих брошурах

ЗАВ'ЯЛОВ, БОРИС М. Дмитро Захарович Мануїльський. Київ, 1963, 151 стор.

СИМОНЕНКО, РЕМ Г. Українська РСР у боротьбі проти імперіялістичної агресії — 1919-1920. Київ, 1963, 68 стор.

КОВАЛЬ, ВІКТОР С. В роки фашистської навали. (Україна в міжнародних відносинах у період великої вітчизняної війни — 1941-1945). Київ, 1963, 70 стор.

ІВАНИЦЬКИЙ, МИХАЙЛО Н. У боротьбі за мир і міжнародне співробітництво. (Українська РСР у міжнародних відносинах у період 1950 по 1958 рік). Київ, 1963, 48 стор.

БІЛОУСОВ, МИХАЙЛО М. За мир і загальну безпеку. (Зовнішньополітична діяльність Української РСР за 1959-1963 рр.). Київ, 50 стор.

Видавати інформаційно-пропагандистські брошури є, мабуть, одним з українських «затиснутих комплексів». Пишуть їх і здають до друку по той і по цей бік залізної завіси — однаковою мірою на Україні і на еміграції. Можна б на цей факт не звертати уваги, якби багато земляків по обох боках залізної завіси не вважали таку дивовижу нормальним явищем і не захоплювалися «успіхами» того роду видавничої роботи. Це поперше. А подруге, не тільки політична проблематика вбгана в такі брошури, а також і наука — «наукові дослідження» та «наукові причинки». Було б півбіди, якби поруч таких брошур (і щодо форми, і щодо змісту) появлялися капітальні монографії з тематики, обговорюваної цими брошурами, при чому останні були б, так би мовити, популярно-інформаційними резюме солідних наукових чи публіцистичних досліджень. Так ні, брошурова форма та брошуровий зміст мають замінити згадані солідні та серйозні монографії, збірники чи спеціалізовані дослідні періодики.

Рецензовані брошури складені в пляні замінити монографічні дослідження зовнішньополітичної діяльності Української РСР, яка почалася в грудні 1917 створенням «народного секретаріату міжнародних справ», перейменованого в березні 1918 на «народний секретаріат закордонних справ». На такий плян вказують два факти: брошури видані (за винятком книжки про Мануїльського) в серії «Україна на міжнародній арені»; ця серія «підготовлена колективом наукових співробітників Інституту історії АН УРСР». Далі, ці брошури мали б замінити збірники документів про діяльність УРСР на міжнародному форумі в період до 1924 року. І, нарешті, «задовольнити» вимогу щодо появи спеціалізованого журналу з ділянки міжнародних відносин та зовнішньополітичної проблематики УРСР.

У згаданій серії Державного видавництва політичної літератури УРСР («Держполітвидав») появилися в 1963-64 рр., крім вищезазваних, ще такі брошури: О. Касименко і Р. Симоненко — «Під лінніським прапором миру» (жовтень 1917 — червень 1919), Д. Сташевський — «За мирні відносини з капіталістичним світом» (1921-1924 рр.), О. Марченко — «Долаючи підступи світової реакції» (Україна РСР у міжнародних відносинах у період 1924-1929 рр.), А. Шлепаков — «В роки зростання воєнної небезпеки» (1929-1940), Л. Лещенко — «З руїн війни до тривкого миру» (1945-1949). На жаль, цих п'ять брошур не вдалося роздобути, тому силою обставин рецензія обмежується тільки чотирма брошурами серії. Однак з рецензій, опублікованих в українських радянських журналах, ясно виходить, що всі без винятку брошури витримані в одному стилі. Ми сказали б: у шаблонному стилі радянських публіцистичних штампів та пропагандистських пласких узагальнень.

*

Працю Зав'ялова можна навіть вважати популярною монографією про життя Мануїльського, при чому наголос покладений передусім на його революційну діяльність у Петербурзі, заслання, перебування на еміграції в Парижі, знайомство з Леніном та політичні розходження з ним, а передусім на його діяльність як керівного діяча Комінтерну. У світлі жахливого сталінського терору і посталінського «пом'якшення» терористської системи всі переслідування Мануїльського царським режимом, як їх з'ясовує брошура, є чимось у роді або солодкавої мелодрами, або водевілю. Автор не щадить міцних слів на адресу переслідувачів, але ці слова аж ніяк не можуть відобразити всієї «жахливості», що її пережив у той період свого життя Дмитро Захарович. У порівнянні, наприклад, з «Одним днем Івана Денисовича» переслідування революціонерів типу і часів Мануїльського є радше... дитячою санаторією дещо гострішого режиму. Важко уявити собі, щоб з'ясовані в брошурі переслідування могли викликати моторошне враження в підрадянського сучасника.

Але нас цікавить Дмитро Захарович передусім як дипломат, зокрема як шеф «дипломатії» Української РСР. Цій темі присвячені два розділи книжки: «На дипломатичному посту» (стор. 42-57) та «Міністер закордонних справ радянської України» (стор. 125-146). Як відомо, на дипломатичний паркет Мануїльський вистартував у ролі члена делегації Російської РФСР у переговорах з урядом гетьманської Української Держави в справі уточнення українсько-російських кордонів і заключення миру між Росією і Україною. «Перша зустріч за столом переговорів відбулась 10 травня 1918 року» (стор. 46). Делегацію Української очолював Сергій Шелухін, який «вимагав, щоб уряд Російської Радянської Республіки припинив дії партизанів на Україні, які уряд гетьмана розглядав як „воєнні дії другої договірної сторони“...» (стор.

46). На посту дипломатичного представника РРФСР у Києві (разом з В. Р. Менжинським) Мануїльський перебував до середини січня 1919, де вів переговори з німецькою «Великою радою солдатських депутатів» (стор. 48) і з урядом Директорії в справі «звільнення з тюрму групи українських націоналістів в обмін на заарештованих Директорією радянських працівників. Уряд Чехівського погодився на такий обмін» (стор. 50). А далі читаємо: «Після повернення до Москви Д. З. Мануїльський очолив делегацію РРФСР у переговорах з надзвичайною дипломатичною місією Директорії. У переговорах, що проходили з 17 січня по 4 лютого 1919 (у Москві — В. П. С.)... радянська делегація поставила питання про вигнання з території України білогвардійських військ Краснова та окупаційних військ Антанти. Від імени уряду РРФСР Д. З. Мануїльський запропонував Директорії укласти наступальний договір... Ідучи на ці переговори з РРФСР, уряд Чехівського... робив вигляд, начебто він прагне до встановлення нормальних відносин з радянською Росією, і цим хотів зміцнити своє становище» (стор. 52-54).

У вересні 1920 Мануїльський уже виступає в ролі члена делегації Української РСР під час переговорів у Ризі про перемир'я та прелімінарний мировий договір з Польщею. «Повноваження Д. З. Мануїльському підписав В. І. Ленін» (стор. 73), хоч у той час у Харкові існував уряд УРСР, наркомом закордонних справ у якому був тоді одночасно голова ради народних комісарів УРСР Христян Раковський. Але він у брошурі не згадується. Немає потреби на цьому місці ширше розводитися про діяльність Мануїльського в апараті КП(б)У, на посту генерального секретаря ЦК КП(б)У чи в ролі «видатного діяча міжнародного комуністичного руху» в апараті Комінтерну. У популярній формі це все з'ясоване в брошурі Зав'ялова.

«Заступником голови ради народних комісарів і наркомом закордон-

них справ верховна рада Української РСР 12 липня 1944 року призначила Д. З. Мануїльського» (стор. 125). У брошурі ні словом не згадано, кого замінив він на цьому посту. Першим наркомом закордонних справ УРСР під час другої світової війни був іменований у березні 1944 Олександр Є. Корнійчук; цей факт чомусь замовчується тепер. Діяльність Мануїльського як шефа української радянської «дипломатії» з'ясована на сторінках брошури більше ніж блідо. Автор не завдав собі труда дещо докладніше зупинитися на виступах Мануїльського під час загальної дискусії на пленарних засіданнях генеральної асамблеї ОН у 1945-1949 рр., у раді безпеки ОН (членом якої УРСР була в 1948-49 роках) чи на пленарних засіданнях Паризької мирової конференції в 1946 році. Можна до Мануїльського ставитися по-різному, все ж таки треба ствердити, що його виступи «на міжнародній арені» були чітко індивідуалізовані і ні в чому не нагадували грамофонних платівок його наступників на форумі ОН — зокрема Паламарчука та Тронька. Про це все читач не може довідатися з брошури Зав'ялова.

У брошурі сказано, що «в 1951 році Дмитро Захарович важко захворів» (стор. 150), але вже в 1950 році він не очоловав «делегатії УРСР» на V сесію генеральної асамблеї ОН, попавши в цілковиту неласку Сталіна. Саме цей період у його житті належало б якнай докладніше насвітлити, а не закривати пласкими панегіричними фразами.

Рем Г. Симоненко добре ознайомлений з документами та чужомовною літературою з ділянки антантської політики супроти України в 1917-1920 рр. Свідченням його знань є дві його дослідні студії: «Імперіялістична політика США щодо України в 1917-1918 рр.» (Київ 1957) та «Імперіялістична політика Антант і США щодо України в 1919 році» (вид-во АН УРСР, Київ 1962, 440 стор.). На жаль, ситуація наукового дослідника в тоталітській системі не дозволяє йому об'єктивно

насвітлювати факти та події і робити логічні висновки. Документальні факти мусять же бути нагненні до вимог «партійности» в науці, а висновки сформульовані так, щоб за всяких умов виправдувати політику радянського уряду в той час. Допущеними є таким чином метода спотворень і засоби фальсифікації та промовчування невідгідних фактів.

Рецензована брошура посилає всі недоліки видань пропагандивно-агітаційного характеру: складні питання упрощуються тріскухою фразеологією. Але не зважаючи на це, читач може знайти тут також і деякі цікаві інформації, прикладом яких нехай послужить така цитата: «Коли 30 червня 1919 року представники буржуазних націоналістів Марголін та Панейко були прийняті делегацією США на Паризькій мирній конференції, державний секретар Лансінг у розмові з ними зруйнував ілюзії буржуазних націоналістів відносно визнання уряду УНР Сполученими Штатами Америки. Він вимагав від українських буржуазних націоналістів підпорядкування російським білогвардійцям. „Лише в тому випадку, коли українці прийдуть до згоди з адміралом Колчаком, — сказав Лансінг, — Сполучені Штати вважатимуть можливим подати їм певну підтримку матеріально і технічною допомогою... Вони не визнають навіть тимчасово незалежності України. Якщо однак українська делегація зможе прийти до відповідної угоди з адміралом Колчаком, умови можуть змінитися» (стор. 11). При цьому Симоненко посилається на відповідну документацію, опубліковану в офіційному збірнику про зовнішні взаємини США в 1919 році (Паризька мирова конференція, том IX, Вашингтон, 1945, стор. 255).

У брошурі згадується і роля генерала Джедвіна («найбільш авторитетного інформатора політичних кіл США в питанні про Україну»), і контракт представників української кооперації «на продаж американською Ліквідаційною комісією лишків військового майна, яке...

оцінювалося в 11,5 млн. доларів», і домагання «англійських імперіалістів» у справі «переходу так званої Української Галицької Армії, підпорядкованої західноукраїнському диктаторові Петрушевичеві, на бік Денікіна» (стор. 13).

Досить багато місця присвячено Варшавській угоді від 21 та 24 квітня 1920 між Пілсудським і Петлюрою, при чому цитуються відповідні голоси британської преси — «Таймс» від 1 травня 1920 та «Морнінг Пост» від 11 травня 1920 і спогади В. Черчилля (Лондон, 1929, стор. 266). Ясно, що це все з'ясоване в «дусі партійности», бо інакше й бути не може. Талановитий, на нашу думку, історик аж ніяк не може дати собі ради з персонажами делегації УРСР на обох мирових конференціях у Ризі, бо в час писання брошури йому не було відомо, кого з-поміж них «реабілітовано». Найпростішим виходом було подати, що «членом делегації УРСР був призначений Д. З. Мануїльський» (стор. 57) і що в прелімінарних переговорах у Менську участь брав «однин з найвидатніших діячів радянської України М. О. Скрипник» (стор. 54).

★

Щодо брошур М. Іваницького та М. Білоуса можна тільки повторити за І. С. Хмелем, що «в них зовсім не витриманий той кут зору, під яким слід було б розглядати зовнішньополітичну діяльність Української РСР як міжнародноправного суб'єкта» і що «вони збиваються на протокольно-інформативний виклад» («Комуніст України», ч. 12 за грудень 1964). До цього треба додати, що питання УРСР як «міжнародноправного суб'єкта» досі як слід не опрацьоване українською радянською юридичною наукою, бо для такого з'ясування немає дозволу з Москви. І ще один додаток: виклад обох рецензованих авторів дуже поверховий та не складний, такий притаманний стилеві брошури, що їх видає київський «Держполітвидав» або, як тепер він офіційно називається, «Видавництво політичної літератури України».

До речі, І. С. Хміль є одним з кращих дослідників дипломатичної діяльності Української РСР за 1917-1920 роки («З прапором миру крізь полум'я війни». Вид-во АН УРСР, Київ, 1962, 355 стор.), і йому легко доводиться говорити про УРСР як тро «міжнародноправний суб'єкт», бо в ті часи УРСР формально була таким суб'єктом. Сьогодні це питання радше діалектичне.

★

Найцікавішою щодо свого змісту є брошура В. Коваля, з цілим рядом його оцінок німецької окупаційної та загарбницької політики на Україні треба погодитися.

Справді, для Гітлера «з усіх завойованих Німеччиною земель на заході і сході України була „безперечно найціннішим районом“» (стор. 9). На цей же сторінці читаємо: «Земля України, її багатющі на корисні копалини надра, промисловість і сільське господарство, всі багатства, створені працею українського народу, після приходу фашистських військ негайно оголошувалися власністю „великонімецького райху“». І далі: Німці «холоднокровно позбавляли місцеве населення засобів до життя. В особливі тяжкому становищі опинялися жителі великих українських міст. Окупанти забороняли селянам завозити в міста будь-які харчові товари на продаж, а городянам — виходити з міст для купівлі або обміну продуктів у селян».

Однак не тільки «найціннішим районом» була Україна для Німеччини, але також і предметом для купування собі союзників. «Окремі частини розчленованої української території, — пише Коваль, — були ізольовані одна від одної. Місцевому населенню під загрозою розстрілу заборонялося переходити штучні кордони, створені окупантами на українській землі» (стор. 7).

Ще одна цитата з політичної діялки: «Саме слово „Україна“ фігурувало в назві райхскомісаріату тільки як чисто географічний термін. З цією ж метою — принизити національну самосвідомість українців

і підкреслити ліквідацію їхньої державности — стародавня столиця України Київ була зведена до рівня рядового міста» (стор. 8).

В. Коваль досить докладно обговорює дипломатичну дискусію на різних міжнародних конференціях альянтів у справі західних кордонів Української РСР, при чому на підставі офіційних документів він з'ясовує опір уряду США щодо включення західноукраїнських областей у склад УРСР і шукання компромісу в цьому питанні урядом «Його англійської королівської милости». Коваль навіть сугерує думку, що однією з причин наполегливого домагання повно- і рівноправної участі УРСР та БРСР в Об'єднаних Націях була вимога дати цим двом республікам міжнародно-правну можливість боронити незайманість своїх західних кордонів на міжнародному форумі ООН. Не виключене, що цей факт міг бути одним із стимулів для таких домагань Москви. Однак міжнародно-правна стабілізація цих кордонів була б ще міцніше гарантована, якби УРСР та БРСР посідали фактичне право (а не тільки формальне) обмінюватися з чужоземними країнами дипломатичними представництвами, бо при встановленні дипломатичних взаємин у білятеральних договорах ще раз і ще раз підкреслювалося б непорушність цих кордонів.

У першому розділі своєї брошури Віктор Савович не забув згадати створення українського уряду у Львові 30 червня 1941. Виелімовуючи непотрібні та дуже невібагливі епітети з арсеналу агітпропу тоталістської компартії, цитую:

«22 червня 1941 року Бандерівці утворили в Кракові „Український центральний комітет“. Увечері 30 червня, прибувши до Львова... представник цього комітету Я. Стецько... проголосив український уряд, а себе — його прем'єром. Поспішаючи поставити німців перед фактом, уряд Стецька призначив міського голову у Львові та заохочував організувати адміністрацію в інших окупованих німцями райо-

нах Західної України. Ці дії націоналістів у Львові були для німців несподіваними» (стор. 13).

Досі більшовицька пропаганда твердила про «узгідненість цих дій з німецькими фашистами».

*

Рецензовані тут або тільки згадані брошури з серії «Україна на міжнародній арені» зрадаговані за встановленою російськими великодержавними шовіністами «схемою періодизації» поточної історії. Ця схема цілковито помилкова, якщо мова про «дипломатичну діяльність Української РСР за 1917-1965 роки». Існують тільки чотири періоди цієї діяльності:

1) До утворення СРСР, коли «радянські республіки виступали в міжнародно-правному відношенні як рівнозначні суб'єкти» (1917-1922). У той період існував самостійний наркомат закордонних справ УРСР.

2) Після утворення СРСР і до проголошення сталінської конституції (1923-1936), коли «зовнішньо-політичні функції союзних республік були передані у відання союзного народного комісаріату закордонних справ». У той період у склад ради наркомів УРС входив «уповноважений союзного наркомату закордонних справ» на правах наркома.

3) Від сталінської конституції і до прийняття законів — верховної ради СРСР від 1 лютого та верховної ради УРСР від 4 березня 1944 — «про відновлення за союзними республіками права безпосереднього представництва у міжнародних відносинах» (1937-1944). Здається, що в той період пост вищезгаданого «уповноваженого» був ліквідований разом з фізичною ліквідацією останнього «уповноваженого».

4) Період з березня 1944, «коли Українська РСР безпосередньо вийшла на міжнародну арену».

Кожний з цих періодів вимагає докладного дослідження у формі солідних монографій та ще солідніших (тобто якнайдокладніших) збірників документації.

Низькопробними пропагандист-

ськими брошурами цілоти цієї проблеми не обійти. До того такі брошури тільки компромітують авторів — наукових співробітників Інституту історії АН УРСР. Вони

компромітують і сам інститут. А, може, така компромітація лежить у плані відділу ЦК КІРС для справ науки та культури.

В. П. СТАХІВ

Нова праця з праслов'янської фонології

Недавно у видавництві Колумбійського університету в Нью-Йорку вийшла англійською мовою нова книга професора цього університету Юрія Шевельова під назвою «Праісторія слов'янських мов» з підзаголовком «Історична фонологія праслов'янської мови». Це капітальна праця розміром на 662 сторінки. Такої праці досі ще не було в слов'янським мовознавстві. Вона складається з 35 великих розділів, як: індоєвропейська фонематична система, успадкована праслов'янською мовою; чергування голосних у праслов'янській мові; втрата кінцевих приголосних; перша, друга і третя паляталізації задньоязикових звуків; виникнення й розвиток ерів — твердого й м'якого; метатонія, чи зміна інтонації та інші.

Як довідуємося з передмови, ще в 1954 році, коли професор Шевельов взяв курс у Колумбійському університеті під традиційною назвою «Слов'янська порівняльна фонологія і морфологія», ще тоді виникла потреба дати студентам широкий посібник з цієї галузі. Автора примусили написати цей курс ще й інші обставини: він не хотів викладати звичайний порівняльний курс, оснований на одній фонетичній системі, без відповідної динаміки лінгвістичного розвитку. Тому він поставив своїм завданням дати оригінальний курс — систематичну історію праслов'янської мови від початку її формування до розпаду на окремі слов'янські мови. Такого історичного курсу не було досі в славістичній науковій літературі.

Перед автором стояло подвійне завдання: з одного боку, дати студентам підручник, який би забезпечив знання, відповідні до сучасних вимог — з яким викладом і обмеже-

ною кількістю прикладів; треба було обговорити спірні питання, але без будь-яких надто суб'єктивних гіпотез. З другого боку, така історична праця вимагає глибших дослідів, критичного сприймання багатьох загальноприйнятих фактів і поглядів, які треба було підтримати численними прикладами.

Ці два завдання здавались несумісними, бо досвід учених показав, що об'єднання підручника з дослідчою працею під одним покривом є неможливим. Але професор Шевельов не спинився перед цими труднощами. Він вирішив спробувати стати на інший методологічний шлях, щоб уникнути чи неутралізувати цю незручність написання книжки з двох різних вимог шляхом упорядкування розділів книжки в спеціальний спосіб. З цієї метою він поділив кожний розділ на три частини. В першій частині подаються загальні і основні факти. Як правило, ця частина оснований на більш-менш прийнятих поглядах і має своїм завданням дати студентові мінімум знань більш важливих фактів з історії праслов'янської мови, без заглиблення в теоретичні міркування. Друга частина деталізує зміни, подані в першій частині. Третя частина кожного розділу концентрується головне на поясненні умов змін та їх наслідків щодо мови взагалі. Ця частина має гіпотетичний характер, її головна мета — подати матеріал для обговорення. Вона має дослідний характер.

Таким чином, комбінація всіх трьох частин кожного розділу забезпечує знання і розуміння мовних явищ. Автор мав намір зробити книжку корисною не тільки для студентів, але й аспірантів і взагалі науковців, що працюють в галузі

слов'янської філології. Тому в книзі професора Шевельова можна знайти численні приклади, багату бібліографію до кожного розділу, мапи та діаграми, а також деталізований покажчик.

Використовуючи багатющий матеріал, що його має нині славистична наука, автор висвітлює праслов'янські звукові зміни в їх послідовному розвитку та їх впливи на мову взагалі. Книжка систематично трактує про зв'язок праслов'янської мови з суміжними мовами, розглядає питання діалектного поділу праслов'янської мови і питання, як звукові зміни впливають на морфологію і на цілу структуру праслов'янської мови. Спеціальна увага присвячується хронології з широким використанням даних слов'янської етимології та ономастики.

Крім указаних на початку нашого огляду розділів книжки, окремий вступ автор присвячує даті виникнення праслов'янської мови та методам її відтворення. Ця частина дуже цікава для читача тим, що тут розкривається таємниця відтворення праслов'янської мови, ніде в історичних пам'ятках не засвідченої. Правда, ми маємо вже давно видачу, ще в 1916 році, в м. Ніжині, на Чернігівщині, граматику праслов'янської мови Григорія Ільїнського, але вона побудована за цілком іншою методою, ніж праця професора Шевельова.

Нині існує 12 живих слов'янських мов: російська, українська, білоруська, польська, долишньо-лужицька, горішньо-лужицька, словацька, чеська, словінська, сербохорватська, македонська та болгарська. Сюди автор додає ще дві вимерлі мови — полабську (яка існувала в районі Люхова, Вустрова і Данненбурґа на Ельбі, на південний схід від Гамбурґу) та старо-церковнослов'янську, яка фактично не була окремою мовою слов'янською, будучи в своїй основі староболгарською.

Всі ці слов'янські мови з усіма їх діалектами виникли в наслідок розпаду праслов'янської мови. Цей розпад автор датує VII ст. нашої ери. А праслов'янська мова була діалек-

том індо-європейської мови, який поступово розвивався і відокремлювався від своєї основи. Таким чином, праслов'янська мова мала свою довгу історію, яка тривала три тисячоліття: від її початку за 2000 років до нашої ери до її розпаду перед 1000 роком уже нашої ери. Протягом цього часу сталися радикальні зміни в її словнику, граматиці і фонології.

Професор Шевельов намагається в своїй книзі відтворити суцільну історію праслов'янської мови в її хронологічному аспекті, відтворити не тільки окремі стадії розвитку праслов'янської мови, але й хронологічно і логічно послідовний перехід від однієї зміни до другої. Інакше кажучи, автор мав на меті показати внутрішній розвиток фонологічної системи праслов'янської мови. Тому його книга може служити історичним вступом до історії окремих слов'янських мов. З другого боку, така книга з'єднає явний розрив між слов'янськими мовами і праслов'янською мовою, бо історія слов'янських мов є продовженням чи радше одним з продовжень історії індо-європейських мов.

В цілому книга професора Шевельова має своїм завданням зробити вклад в праслов'янську мову як історичну дисципліну, подати її праісторію, бо історично, як ми вже говорили, ця мова не засвідчена.

В цьому й полягає її значення, як цілком оригінальної праці в галузі слов'янського мовознавства, побудованої за новою методою, на інших, ніж досі, засадах, корисної як для студента, так і для спеціаліста-славіста. Таким чином, слов'янська філологія збагатилася ще на одну капітальну працю, як доповнення до інших праць, що появились досі під пером таких видатних славістів, як Міклошич, Вондрак, Мейє, Шахматов, Фортунатов, Ільїнський, Селіщев, Лер-Сплавінський, Беліч, Булаховський та ін.

Видання праці професора Шевельова англійською мовою промодує шлях її до світової науки в галузі славистики, до наукових бібліотек усього світу.

П. КОВАЛІВ

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

«Реабілітація авангарду»

Літературний журнал «Дукля», що виходить у Пряшеві, подав під цією назвою докладний звіт про літературну конференцію, присвячену питанню авангардного мистецтва, що відбулася в Смоленіцях. Конференція відбулася в жовтні 1965 року. Її організував Інститут словацької літератури й мов Словацької академії наук спільно з Інститутом словацької літератури та Інститутом мов і літератури Чехо-Словацької АН. З уваги на те, що в конференції брали участь українці й українським проблемам на ній було присвячено чимало уваги, передруковуємо цей звіт повністю, сподіваючися, що він буде цікавий нашим читачам, бо дає можливість дещо познайомитися з проблемами, які хвилюють українців у ЧСР.

Редакція

Молодшому поколінню наших літературних працівників і читачів поняття авангард буде неясне, туманне, а деколи навіть і загадкове. Справа в тому, що догматичне літературознавство доби культу авангард як збірне поняття для новітніх мистецьких напрямків відкидало, засуджувало як якусь ересь. З цього погляду смоленіцька конференція має, можливо, навіть все-слов'янське значення. На ній зроблено перший крок до переоцінки занедбаної під час культу проблематики. До її висновків будуть так чи інакше займати становище й літературознавці інших країн.

Оскільки вульгарний соціологізм як панівний метод літературознавства в згадану добу значно викривляв і збіднював нашу уяву про класичну спадщину літератури, його негачня новітніх мистецьких напрямків і шукань вже зовсім не дозволяла на прецизний науковий розгляд генези, чинності й впливу авангардних рухів перших трьох десятиліть нашого століття (кубізму, футуризму, експресіонізму, сюрреалізму та інших напрямків світового модерного мистецтва). Силоміць накинений дедуктивний підхід до оцінки літературних явищ і фактів виходив із пережитих схем і застарілих догм, ігнорував саму природу специфіки мистецького розвитку ХХ стол. Виникнення, диференціація, взаємне доповнення, збагачення й переплітання багатьох напрямків і струменів авангарду мали свої суспільні, ідеологічні й естетичні при-

чини в конкретних умовах нової доби. Саме тому літературознавство їх мусить досліджувати в конкретних історичних взаємозв'язках. Якраз на цьому й зосереджувалися вступні доповіді, якраз це й становило ядро даної конференції.

Тематично вона була розподілена на три дні. Перший день був присвячений філософським і теоретичним питанням авангарду. У вступній доповіді проф. д-р Мікулаш Бакош, директор Інституту світової літератури й мов САН, визначив передусім дефініцію авангарду як характеристичного явища культури ХХ стол., яке у сфері мистецтва й суспільного життя органічно пов'язане з усім тим, що двигаче та чим живе наше століття. З цього процесу й зродилися напрямки мистецьких авангардних рухів першої половини ХХ стол. Про народження, тенденції розвитку, теорію та про мистецьку практику цих новітніх напрямків, як також і про їхню долю та їхні пошуки в поодиноких національних літературах, і розходилося в перебігу всієї конференції.

Головну доповідь прочитав академік Ян Мукаржовський (Прага), основоположник і теоретик чехо-словацького структуралізму. В ній підкреслювалася одна з найхарактеристичніших рис модерного мистецького розвитку — взаємне доповнення, збагачення та взаємне поборення різних родів мистецтва. Особливу увагу звернув Ян Мукаржовський на прогресивні тенденції чесь-

кого поетизму та на його значення для модерної чеської й словацької літератури.

Акад. Ігор Грушовський (Братіслава) присвятив свій виступ діялектиці мистецького новаторства. «В дійсному новаторстві, — підкреслив доповідач, — кристалізуються основні закономірності й тенденції соціальної та культурної революції значно скорше, ніж у суспільстві та в його прогресивній клясі, котра, однак, є примарним і визначаючим складником цього діалектичного процесу». З інших цікавіших рефератів першого дня згадаємо ще доповіді А. Маркуша (філософські основи сюрреалізму в ЧСР), К. Хватика (Про авангард і структуралізм) і Т. Штрауса (Про естетику авангардних рухів).

Другого дня розглядалися на конференції питання міжнародних взаємозв'язків та національної специфіки авангарду. Із закордонних делегатів тут виступили: проф. д-р Горст Гаазе (Про німецький експрессионізм), проф. д-р Стоян Суботін (Про сербський надреалізм), літературний критик Мирослав Ваупотіч (Про хорватський авангард) і проф. д-р Ласло Добоші (Про відмінності чеського й мадярського авангарду). З важливіших доповідей чехо-словацьких дослідників згадаємо в першу чергу виступи А. Кроупи (Аполлінер як теоретик літературного авангарду), Йоз. Фелікса (Про Марселя Пруста), В. Бретта (Початки французького авангарду), Зд. Піщека (Американська авангардна письменниця Гертруда Штейн), В. Олеріні (Про еспанський літературний авангард) і т. д. У доповідях про радянський літературний авангард підкреслювано головним чином світоглядову й мистецьку єдність у новаторстві найвизначніших представників авангардних напрямків (Маяковський, Блок, Тичина, Важан та ін.). У цьому плані Т. Іванова прочитала доповідь «Про значення післяреволюційного російського авангарду». В. Хома — «Про мистецьку практику літератури факту», а М. Неврлі про «Українську авангардну поезію». Ї

стислий зміст такий: український літературний авангард був органічно пов'язаний із всесвітнім літературним рухом перших десятиліть ХХ ст. Ідейно він посилювався Жовтневою революцією, яка особливо сколихнула приспані й замучені царизмом сили України. Цей небувалий розмах всіх ділянок української національної культури справедливо і дуже влучно названо ренесансом 20-их років. Його розпочав славний маляр і графік Григорій Нарбут, який талановито пов'язав традиції українського клясичного мистецтва з новітніми художніми прямиваннями. Виразником цього ренесансу в музиці був композитор Лев Ревуцький, «Авіомарш» якого не мав в тогочасній Європі конкуренції. Мейерхольдом українського театру був тоді незрівняний Лесь Курбас (помер на засланні), режисер харківського театру «Березіль». Літературний український авангард, на чолі якого був Павло Тичина, в найвищій мірі доповнював і збагачував ідейне й мистецьке новаторство загального культурного відродження всієї України. Національна своєрідність українського авангарду виявилась у сильному національному патосі всіх галузей мистецтва, в прагненні витворити свій власний національний стиль, що був би здатний зробити з соціалістичної України П'ємонт світової пролетарської революції. У поезії цей «червоний месіянізм» виявився вже в імпрессионістичних революційних віршах В. Чумака («Рисмо, рисмо...») та в «Червоних зорях», В. Еллана-Блакитного. Його вершиною був «червоний символізм» (М. Доленго) Тичининою «Вітру з України» (1924), який приносить на Захід революцію, а з нею моральне оздоровлення всьому людству. У протилежність до символістської декаденції сусідніх народів вершини українського символізму — Тичинині «Соняшні кларнети» (1918), що були мистецьким виявом державотворчої волі України, — були життєрадісні й оптимістичні. За цю епохальну в українській поезії збірку назвала польська критика Тичину по-

етом геніяльним (Skamander, 1922, 3). До неоромантичної течії української авангардної поезії належать також заграви світової пролетарської революції в творах В. Сосюри (поема «Червона зима») і М. Хвильового (поема «Електричний вік», «Кіт у чоботах», тощо). Сюди треба також віднести перші кроки комсомольських поетів (П. Усенка, Л. Первомайського) та творчість пролетарського поета І. Кулика, автора першої на Україні «Антології американської поезії» (1928) та щирою друга словацького дависта В. Клементіса. Представником авангардної української прози був Ю. Яновський (романи «Вершники» й «Чотири шаблі»), у драматургії — М. Куліш (п'єси «97», «Папетична соната», «Мина Мазайло» та ін.), М. Ірчан («Радій», «Родина щіткарів» та ін.), а згодом О. Корнійчук (новаторська оптимістична трагедія «Загибель ескадри»).

Найсильнішим представником українського експресіонізму був Тодось Осмачка з його суворою філософією правічної української землі та пролітою за неї крові. При цьому слід зазначити, що з кінцем 20-их рр. вийшов на Україні окремі збірник «Експресіонізм та експресіоністи» (Київ, 1929).

Найактивнішим складником української авангардної поезії був футуризм і з ним споріднений конструктивний динамізм. Представником першого напрямку був надзвичайно рухливий і організаційно здібний Михайло Семенко, про якого так симпатично згадує в своїй «Недокінченій хроніці» В. Клементіс (познайомився з ним на харківському з'їзді пролетарських письменників 1930 р.). М. Семенко і його словацький друг стали, як відомо, жертвою культу. До визначних футуристів належали також ранній М. Вазжан, на творчість якого мав значний вплив В. Маяковський, та комсомольський поет О. Влизько, що писав футуристичні балади та співпрацював у харківській авангардній «Новій Генерації».

Пристрасним теоретиком і практиком конструктивного динамізму

був на Україні Валеріян Поліщук, людина ерудована і надзвичайно амбітна. В своїх книжках («Літературний авангард», Харків, 1926, і «Пульс епохи», Харків, 1927) гостро засуджував «літературних наїздників», пропагував функціональність авангардної поезії, верлібр і створив навіть свою власну «теорію хвиляд» (для українського типу верлібру). Поліщуків «Пульс епохи» був свого часу на Україні дійсним пульсом літературного життя тогочасної Європи й Америки. З чеської революційної поезії найбільше зацікавили Поліщука Волкер, Гора, С. К. Нейман і Сейферт. На оригінальну творчість Поліщука мали сильний вплив Рембо й Вітмен. Слабиною Поліщука був дисонанс між його теорією й практикою. Поет з нього був пересічний.

Авангардна українська поезія вклучала Україну до русла світової революційної літератури, поширювала тематичне коло української літератури й збагачувала українську поетику. Українська авангардна поезія, перервана в Радянській Україні наступом нівеляції й культу, була завершена на західноукраїнських землях. В Галичині в 30-их роках виступає небувало здібний поет Б. І. Антонич, другий після І. Франка найталановитіший поет в Західній Україні. Коли в першу добу своєї творчості він був типовим імажиністом, то в другу — першим, але зате світового рівня українським сюрреалістом (зб. «Книга Лева» й «Зелена Євангелія»). З великої поезії українського авангарду чимало черпає тепер наймолодше покоління сучасних українських поетів.

Такий приблизно був хід думок в доповіді про українську авангардну поезію. З виступів про літературний авангард у інших слов'янських народів згадаємо ще доповідь Г. Іванічкової про авангардну польську прозу, В. Хоми про експресіонізм в хорватській прозі, К. Розенбаума про словацьку авангардну прозу 20-их років, С. Шматлака про словацький надреалізм, О. Суса про чеський поетизм і т. д.

Питання авангардної поезики розглядалися на третій день конференції (доповіді Й. Ш. Квапіла, Г. Сабо з Будапешта, З. Пешата, О. Чепана, Е. Терая, Д. Слободніка, Й. Кота та ін.). Доповідачі підкреслювали позитивний вплив авангардних мистецьких напрямків на збагачення поезики й стильової різноманітності тої чи іншої національної літератури. Відголоси авангардних струменів досить помітні також в сучасному літературному житті.

Підсумовуючи перебіг смоленської конференції, проф. д-р М. Бакош зазначив, що мистецькі пошуки літературного авангарду були складовою частиною світового літе-

ратурного процесу та що завдяки конференції було лишень дати поштовх до систематичного дослідження даної проблематики. Все даліше залежатиме від праці наших науково-дослідних інституцій, університетів та від зрілості нашої літературної критики. Смоленська конференція реабілітувала літературний авангард. Із модного гасла нашої доби став тепер авангард синонімом світовості й мистецького новаторства літератури. Цьому сприяла також недавня італійська конференція про мистецький авангард (Рим), з якою перегукувалась наша конференція.

Про пост Високого комісара ООН для прав людини

У першій половині квітня закінчила свою чотириденну сесію Комісія прав людини ООН, головою якої був представник Коста-Ріки Фернандо Боліо Хіменез. Українська РСР є одним з 21 члена цієї комісії, а її представник проф. Петро Омелянович Недбайло мало що не став головою цього річної сесії. Делегат Польської НР висунув його кандидатуру на пост голови, яку підтримали представники Індії та СРСР. Але делегат Аргентини висунув протикандидатуру Хіменеза, в чому його підтримав представник Ізраїля. Хіменеза обрали одногolosно після того, як польський делегат зняв свою пропозицію. Це все сталося в наслідок залаштункових переговорів. Одним з аргументів було, що членство Коста-Ріки в комісії кінчається в цьому році, а УРСР буде членом комісії ще в наступному році. Можна сподіватися, що за джентльменським домовленням проф. П. Недбайло стане головою комісії на її черговій сесії.

Одним з найцікавіших питань, обговорених на цього річної сесії, була пропозиція створити пост Високого комісара ООН для прав людини, що її висунула на останній сесії генеральної асамблеї ООН делегація Коста-Ріки, і тому ця про-

позиція з'явилася на порядку денному нарад комісії. З приводу цієї пропозиції дійшло до зудару між СРСР і США.

Делегат США Морріс Абрам підтримав цю пропозицію у виступі 25 березня, аргументуючи, що в длянці питань про права людини моральна сила — це єдиний засіб, який можуть застосувати Об'єднані Нації, якщо взяти до уваги факт, що ці питання заторкують державний суверенітет, у який ООН юридично не можуть втручатися. На його думку, справи прав людини повинні бути віддані в руки однієї особи, «людини, яка користується загальною пошаною та довір'ям», бо різні комісії чи групи до цього не придатні з огляду на те, що в таких комісіях засідають люди, які вважають завданням передусім «представляти свої національні або ідеологічні інтереси».

Позицію американця гостро скритикував делегат СРСР Платон Д. Морозов, який між іншим заявив, що це спроба США «перебрати справи прав людини у свої руки», мовляв, США не хочуть, щоб цією проблематикою цікавилися існуючі комісії ООН, де голос мають «прогресивні елементи, зокрема делегації соціалістичних країн і країн

Азії, Африки та Південної Америки». Цей другий щодо рангі член представництва СРСР при ООН поставив під сумнів право «представника країни, яка досі не ратифікувала цілої низки міжнародних умов з ділянки прав людини», відвертати увагу комісії якимись новими пропозиціями. Тут Морозов виражував ті умови та конвенції, що їх США не підписали або не ратифікували: про злочин народобвиства, про заборону невільництва, про елімінацію расової дискримінації. На закінчення Морозов заявив, що пропозиція створити пост Високого комісара суперечить статутіві ООН, який забороняє втручатися у внутрішні справи держав-членів ООН.

Американський делегат відповів «своєму російському колезі» того самого дня (28 березня), при чому він висловив здивування, що делегат СРСР аж так гостро скритикував пропозицію, яку підтримали представники великих і малих країн, і що він у своєму виступі «присвятив менше уваги справі Високого комісара», а радше питанню, «які міжнародні договори підписали США». М. Абрам з'ясував, що чотири міжнародні умови з ділянки прав людини стоять тепер на порядку нарад сенату США, який вирішуватиме, чи ратифікувати їх, чи ні. «Моя країна повинна ратифікувати договір про народобвиство, — говорив Абрам, — але я скажу одверто, що ми не практикували народобвиства, ніхто ніколи не закидав нам убивств у Катинському лісі». І далі: «Моя країна повинна ратифікувати, на мою думку, договір про примусові роботи, але відколи в моїй країні в 1865 році скасували невільництво, ніхто ще не сказав, що ми практикуємо примусові роботи». Те саме Абрам сказав про договір, який гарантує людині право залишити країну свого поселення, і про договір, який гарантує свободу релігії, бож «США не будують стін

для того, щоб не випускати людей, і не роблять жадних перешкод визнавати будь-яку релігію». «Моя країна повинна прийняти і вона напевно прийме договори про права людини, але вони не конечні для наших внутрішніх законів, щоб дозволяти людям писати те, що вони хочуть, або висилати свої твори за кордон, не пішовши за це в тюрму», — закінчив свій виступ М. Абрам.

Відповідна резолюція, внесена після цих дебатів на голосування, пройшла більшістю голосів (16 «за» і 5 «проти») і на її підставі створено «дев'ятичленну підкомісію», яка має розглянути питання створення посту Високого комісара ООН для прав людини.

Українська РСР брала досить активну та жваву участь у цьогорічній сесії комісії прав людини. Її делегат кілька разів брав слово. Петра Омеляновича цікавили зокрема питання про покарання воєнних злочинців і... справа релігійної свободи. Він зголосив також проєкт резолюції в справі швидкого скасування всіх видів расової дискримінації. Комісія одногослосно засудила расову дискримінацію і вирішила докладно простудіювати (на своїй найближчій сесії) можливості повного скасування такої дискримінації в країнах, що є членами ООН.

Петро О. Недбайло не новак на терені ООН. Він — постійний представник УРСР у комісії прав людини з 1958 року і вже тричі брав участь у сесіях генеральної асамблеї ООН як член делегації Української РСР. Проф. Недбайло (народжений 1907 року) спеціаліст у галузі теорії держави і права. Коли не бере участи в нарадах міжнародних організацій, він викладає в Київському університеті, де завідує катедрою. До 1959 року він викладав у Львівському університеті, куди прибув у 1939 році. Під час війни служив у радянській армії.

Р. Л. ХОМ'ЯК

Українські письменники на еміграції вимагають звільнення Світличного

У справі засуджених у Києві літераторів Івана Світличного й Івана Дзюби та й інших діячів літератури і мистецтва президія Об'єднання українських письменників «Слово» вислала 14 квітня ц. р. меморандуми до ЮНЕСКО на руки головного директора цієї установи Рене Мано у Парижі, до Міжнародного ПЕН на руки генерального секретаря цієї міжнародної організації письменників Дейвіда Карвера у Лондоні, до Американської Академії поетів у Нью-Йорку і до Європейського союзу письменників на руки генерального секретаря п. Джанкарльо Вігореллі.

Текст меморандуму, що його вислало «Слово» від імени своїх 112 членів — українських письменників, які живуть у країнах Заходу, такий: «Президія Об'єднання українських письменників в екзилі звертається до Вас у такій справі: уже довгим часом до нас доходять чутки і факти про посилення нової хвилі терору і репресій проти діячів літератури і мистецтва в СРСР. Відомий тепер на весь світ судовий процес проти двох російських письменників Андрія Синявського і Юлія Данієля підтвердив це документально. Але цей процес не розкрив перед західним світом усіх фактів і всієї картини репресій, що їх советський уряд сьогодні спрямовує проти діячів науки, літератури і мистецтва, зокрема в неросійських союзних республіках. До нашого відома дійшли давно факти, підтверджені останніми днями в різних пресових органах („Ное Цюрхер Цайтунг“, 1 квітня 1966, „Нью-Йорк Таймс“, 7 квітня 1966, та багато інших), що на нашій багьківщині, на Україні, у другій половині 1965 року відбулися арешти серед письменників і мистців. Більше того, у Києві, столиці України, відбулась таємна, схована не тільки від західно-європейського світу, але й від українського народу, поліційна розправа над групою українських письменників, науковців та мистців.

Без відкритого суду і оборони, а звичайним, віддавна практикованим у СРСР, поліційним способом їх засуджено і вивезено в концентраційні табори. Згідно з повідомленням західно-європейської преси, серед арештованих були два відомі і талановиті українські літературні критики: Іван Світличний та Іван Дзюба, обидва члени Спілки письменників України і співробітники інституту літератури Української Академії Наук. За відомостями, які ми маємо, Івана Дзюбу, з огляду на його тяжкий стан здоров'я, з-під арешту звільнено умовно і залишено під постійним поліційним наглядом, Івана Світличного та інших вивезено в концентраційні табори. Повідляючи Вас про це, просимо взяти до уваги, що в страшну добу Сталіна українська література зазнала чи не найбільше втрат. Із кругло 250 письменників, що були творчо активними на 1933 рік, за шість років комуністичного терору, з 1933 по 1938, концтаборами і розстрілами знищено 216. Не підпали під фізичні репресії тільки 34 письменники. Ця страшна народовбивча акція, яка й нас примусила покинути рідний край, відбулася дуже тяжко на культурному житті України. Тому тепер, коли до знекровленої терором української літератури прийшли молоді і справді талановиті письменники, що високо піднесли її мистецький рівень, — нові репресії проти них нас дуже і дуже хвилюють.

Звертаючись до Вас від імени 112 членів Об'єднання українських письменників в екзилі „Слово“, просимо доступним Вам шляхом — у відповідних чинників УРСР вияснити: 1) Яка доля арештованих українських літераторів, зокрема Івана Світличного й Івана Дзюби. 2) Домогтися їх звільнення, а передусім уприлюднення причин арешту й репресій.

Злочинний терор проти вільного думання і праці діячів культури, що його десятками років практикува-

ли сталіністи і гітлерівці, не може мати більше місця у наш час. В ім'я елементарного права людини — жити і думати вільно — просимо: допоможіть врятувати репресованих діячів української літератури і мистецтва». Підписали меморандум за президію Об'єднання українських письменників в екзилі «Слово» Григорій Костюк — голова й Остап Тарнавський — секретар.

Новий засіб русифікації: «об'єднані школи»

Шість років тому в столиці Латвії Ризі була створена перша в Радянському Союзі т. зв. «об'єднана школа», де навчання ведеться в паралельних класах лотиською і російською мовами. Тепер, як повідомляла московська «Правда» від 5 квітня 1966, таких шкіл у Лотиській РСР є аж 240 і в них навчається одна третина учнів республіки. У комсомольських та піонерських гуртках цих шкіл уся праця ведеться двома мовами.

У виступі на XXIII з'їзді КПРС тодішній перший секретар ЦК КП Латвії Арвід Я. Пельше (тепер член політбюро КПРС та голова Комісії партійного контролю) дуже схвально висловився про досвід, здобутий у цих школах, мовляв, «практика показала, що вони мають надзвичайно важливе значення у вихованні учнів у дусі інтернаціоналізму та ленінської дружби народів і сприяють успішному вивченню російської та лотиської мов» («Правда» від 1 квітня). Поставивши російську мову на першому місці, цей новий політбюрократ ЦК КПРС, може, й несвідомо розшифрував справжній характер цих шкіл як чергового засобу русифікації молоді в одній з радянських національних республік. До речі, також і окреслення «інтернаціоналізм» та «ленінська дружба народів» є тільки термінологічним евфемізмом для дуже шорсткого русифікаторського змісту.

Однак Пельше, який замолоду брав дуже активну участь в екзе-

Крім цього меморандуму, що пішов на чотири адреси вищезазначених провідних міжнародних культурних установ, президія «Слова» звернулася з особистими зверненнями до визначних діячів культури, літератури і мистецтва в Америці й Європі з проханням інтервенювати в справі засуджених українських письменників.

куційних з'єднаннях ЧК і на з'їзді хизувався своїм 50-річним партійним стажем, не задовольняється «успіхами» цих шкіл у Латвії. На його думку, «досвідом роботи об'єднаних шкіл» повинна б зацікавитися педагогічна наука, а «працівники народної освіти в союзних республіках» повинні б «об'єднати свої зусилля для дальшого розвитку цього почину».

Досі такі «об'єднані школи» створені також у Вірменії, Казахстані і Туркменії; не відомо, з якими «успіхами» і «здобутим досвідом». Відомо тільки, що й там усі шкільні заняття, а навіть гри під час піонерських та комсомольських сходів «ведуться двома мовами». Дальшому поширенню системи «об'єднаних шкіл» перешкоджає «брак учителів, які добре знають дві мови», — як на сторінках «Известий» від 5 травня 1966 нарікає Н. Демін у статті «Дві рідні мови». А він повинен би ці справи добре знати як заступник начальника управління шкіл та дитячих закладів у міністерстві освіти Лотиської РСР. За його даними, у Латвії працюють 73 середні, 108 восьмирічних і 27 початкових «об'єднаних шкіл» (тобто разом 208, на 32 школи менше, ніж подала «Правда», — В. П. С.).

Факт, що впродовж одного місяця можна було віднотувати на сторінках двох центральних московських газет аж три голоси про новий засіб русифікації «республіканського» шкільництва, вказує на те, що існує дуже серйозна небезпека щодо по-

силення русифікаторського курсу в системі народної освіти. Ця небезпека тим загрозливіша, що в згаданому виступі на XXIII з'їзді КПРС Пельше скритикував «відсутність єдиного керівного органу для народної освіти в країні» (тобто в СРСР — В. П. С.), мовляв, «на думку багатьох шкільних працівників, назріла konieczність створити такий орган». «Правда» нотує «оплески» після цієї заяви Пельше. Як відомо, справи загальноосвітніх шкіл належать до виключної компетенції т. зв. республіканських міністерств освіти в союзних республіках. Отож виходить, що існує плян перевести ці міністерства на статус «союзно-республіканський», тобто на статус провінційного виконавчого органу такого централізованого міністерства СРСР у Москві, або підпорядкувати їх якомусь новоствореному «Державному комітетові для справ освіти» при раді міністрів СРСР. Тоді, мабуть, не було б жад-

них перешкод поширити систему «об'єднаних шкіл» на все шкільництво в національних союзних республіках. Така «утраквізація» шкільництва була б першим ступнем до його цілковитої русифікації.

На сторінках київських щоденників досі не було згадки про якісь «об'єднані школи» на Україні. Можна припускати, що їх тут немає. Мабуть, просто тому, що більше ніж «одна третина» учнів в УРСР навчається в школах з російською викладавкою мовою. У цих школах українська мова не належить до обов'язкових предметів навчання. Тут русифікаційна політика не застосовує обхідних маневрів, щоб виховувати українську шкільну молодь... «у дусі інтернаціоналізму та ленінської дружби народів». Тут русифікація ведеться відкрито.

Тепер над двома третинами шкіл на Україні завис «меч Дамокла» Пельшової «утраквізації». Є всі причини бити на сполох. В. П. С.

УВАГА! ПРАЦІВНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ Й КУЛЬТУРИ!

ВЖЕ ПОЯВИВСЯ

фундаментальний бібліографічний збірник

КАТАЛОГ ВИДАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК ЗА 1918-1930 РОКИ

— необхідний джерельний довідник для кожного, хто працює в ділянці української проблематики.

Книга на 377 сторінок появилася у серії «Слов'янських біо-бібліографічних матеріалів» під редакцією проф. Дмитра Штогрини (Іллінойський Університет, Урбана).

«Каталог» являє собою стереотипне видання Систематичних каталогів ВУАН за 1918-1930 рр. і містить повний бібліографічний опис 1058 монографій, збірників, серійних і періодичних видань, подаючи 8476 праць 2163 авторів, що появились у перший період існування Академії — в час культурного відродження України.

Як відомо, у 1930-их роках майже всі ці видання були зняті з полиць книгарень та бібліотек України і ґрунтовно знищені або вивезені у глибоку Росію; решту спалено під час відомої пожежі українці в Київській Публічній Бібліотечі Академії Наук у травні 1964 року. Остались лише ті поодинокі примірники, що різними дорогами потрапили до книгозбірень вільного світу. Таким чином «Каталог» поміщує матеріали, які під сучасну пору являються бібліографічною рідкістю.

При кінці «Каталогу» вміщені допоміжні покажчики-індекси авторів,

предметів, серійних публікацій та установ ВУАН. Крім того, в ньому вміщено список головних американських, англійських і французьких каталогів та індексів і найбільших бібліотек США, Канади, Англії і Франції, в яких майже всі ці видання знаходяться.

З огляду на свій суто науково-джерельний характер видання цього довідника появилсь в дуже обмеженому числі.

Ціна примірника — \$ 9.85, у твердій оправі — \$ 10.95.

Замовлення слати на адресу:

Slavic Bio-Bibliographical Materials,
P. O. Box 3295 Country Fair Station,
Champaign, Illinois, 61820.

З М І С Т

Василь Голобородько. Летюче віконце	3
Іван Кошелівець. Повість Василя Бикава	10
Василь Бикав. Мертвим не болить	12
Сто поетів — сто пісень	66
Марія Струтинська. Шлях	72
Богдан Рубчак. Письменник як комерсант	73
Олександр Кульчицький. Вчителі життя	82
Павло Покутський. Кам'янець-Подільський сільсько-господарський інститут	89
Критика і бібліографія. Україніка в сучасних англійських енциклопедіях (Мар'ян Дальний) — «Зовнішня політика» у невибагливих брошурах (В. П. Стахів) — Нова праця з праслов'янської фонології (П. Ковалів)	103
Огляди, нотатки. «Реабілітація авангарду» — Про пост високого комісара для прав людини (Р. Л. Хом'як) — Українські письменники на еміграції вимагають звільнення Світличного — Новий засіб русифікації: «об'єднані школи»	120

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf, Schweiz

Швеція: Kurylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1966 рік

одно число річно:

Австралія	0,70	7.—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
С Ш А	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

